

Т. ҚОРАЕВ, Р. ВОҲИДОВ

ТАХАЛЛУСЛАР

ТАХА

«ФАН»

Дурилов Владимир
Иванович
классный руководитель.

Витя

Т. ҚОРАЕВ, Р. ВОҲИДОВ

ТАХАЛЛУСЛАР

Муҳаммад
Навои
Масрафқов
В. Ш. 2014.

ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЯТИ

ТОШКЕНТ — 1979

МУНДАРИЖА

Тахаллус тарихига доир	3
Тахаллус, лақаб, кунья, унвон	6
Тахаллуслар тилга кирганда	21
Тахаллус давом этади	32
Тахаллуслар чаманзори	39
Сўлим билмас чаманнинг ранго-ранг гуллари	47
Бир шоирга бир неча тахаллус	63
Бир неча шоирга бир тахаллус	66

М а с ъ у л м у ҳ а р р и р:
Филология фанлари кандидати,
доцент *М. ҚОСИМОВА*

На узбекском языке

Таджи Қараев, Рахим Вахидов

ПСЕВДОНИМЫ

*Ўзбекистон ССР ФА илмий-оммабон китоблар
таҳрир ҳайъати томонидан нашрга тасдиқланган*

Муҳаррир *А. Комилова*
Рассом *А. Ошейко*.
Техмуҳаррир *Т. Тигаренко*
Корректор *М. Саидова*

ИБ № 915

Теришга берилди 2/IV-79 й. Босишга рухсат этилди 18/VI-79 й. Р04631. Формати 84×108¹/₃₂. Босмахона қоғози № 1. Адабий гарнитура. Юқори босма. Шартли-босма л. 3,57. Ҳисоб-нашриёт л. 3,5.
Тиражи 3000. Заказ 118. Баҳоси 15 т.

ЎзССР «Фан» нашриётининг босмахонаси, М. Горький проспекти, 79.
Нашриёт адреси: 700047. Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.

ТАХАЛЛУС ТАРИХИГА ДОИР

Ўзбек адабиётшунослигида адабий тахаллус масаласи махсус тадқиқот объекти сифатида атрофлича ўрганилмаган. Бироқ бу адабий тахаллусга доир умуман иш қилинмаган экан, деган хулосага олиб келмаслиги лозим. Чунки таниқли адабиётшунослардан Е. Э. Бертельс, В. Абдуллаев, А. Мирзаев, И. С. Брагинский, В. Зоҳидов, М. Шайхзода, Ғ. Қаримов, А. Ҳайитметов, Б. Валихўжаев, Н. Маллаев, А. Қаюмов ва бошқаларнинг ўзбек ва тожик адабиёти тарихига доир тадқиқотлари, дарслик, қўлланма ва илмий мақолаларида ҳал этилаётган проблемага боғлиқ ҳолда ёки маълум бир ижодкор адабий меросини таҳлил этиш жараёнида санъаткорларнинг тахаллусига дахлдор фикр-мулоҳазалар ҳам баён этилган.

Сўз санъаткорлари тахаллус борасида, хусусан, ўз тахаллуслари хусусида фикр-мулоҳазаларини ёзиб қолдирганлар. Фикримизга А. Навоий, Муқимий, С. Айний, Ойбек сингари улкан ижодкорларнинг бу соҳадаги эътироф ва қайдлари яхши мисол бўла олади. Айниқса, буюк мутафаккир Алишер Навоийнинг тахаллусга муносабати характерлидир. У адабий тахаллусга формал адабий ҳодиса сифатида қарамайди, балки унинг катта эстетик моҳиятини ҳис этади. Навоий ўзининг машҳур асари «Мажолисун-нафоис»да шоирлар ҳақида маълумот берар экан уларнинг айримлари ҳақида тўхталиб ўтади, Шарқ халқлари адабиётида тахаллус танлаш ҳақида назарий маълумотлар беради. Алишер Навоийнинг «Мажолисун-нафоис» асари аксарият тазкиралардан фарқ қилади. У тахаллуснинг ўрганилишига доир дастлабки манбадир.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, рус адабиётшунослигида адабий тахаллус махсус тадқиқот объекти сифатида танланган ва бу соҳада муҳим ишлар амалга

оширилган. Бу жиҳатдан машҳур совет библиографи И. Ф. Масановнинг хизмати диққатга сазовордир. И. Ф. Масанов узоқ йиллар давомида таҳаллус ва анонимлар масаласи билан жиддий шуғулланди. Унинг тинимсиз изланиши натижасида тўрт томдан иборат саксон минг сўзли таҳаллус ва анонимлар луғати майдонга келди. Мазкур луғат қисқа давр ичида уч марта нашр қилинди.

Кейинги йилларда рус адабиётида адабий таҳаллус ва анонимларга қизиқиш кучайди. Бунинг маҳсули сифатида В. Г. Дмитриев, И. Вольперларнинг асарлари майдонга келди¹. В. Г. Дмитриевнинг «Ўз номини яширганлар» номли монографиясида рус классик ва совет адабиётидаги фактлар умумлаштирилиб, рус адабиётида адабий таҳаллуснинг пайдо бўлиши ва қўлланилиш сабаблари кўрсатилади, шунингдек, бу адабиётда мавжуд таҳаллусларнинг классификацияси берилади².

И. Вольпернинг «В. И. Ленин таҳаллуслари» номли китобида доҳийнинг юздан ортиқ таҳаллуслари хусусида мушоҳада юритилади. Мазкур тадқиқотларда таҳаллуснинг назарий томонларига муносабат билдирилиб, конкрет фактлар асосида илмий хулосалар чиқарилади. Рус адабиётшунослигида бундай йирик луғат ва монографияларнинг яратилиши ижодкор шахси, номи ва таҳаллуси масаласига узоқ вақтлардан буён жиддий эътибор берилиб келинаётганлигидан далolat беради. Таҳаллусшунос В. Дмитриевнинг фикрича, адабий таҳаллусга қизиқиш, таҳаллуслар луғатини тузиш ғарб олимларининг ҳам диққатини ўзига тортган. Жумладан, немис юристи Винцент Плацкий 1708 йилда латин тилида ўн минг асарнинг имзосиз ёки «сохта ном» — таҳаллус билан босилганлигини аниқлаган. 1806—1809 йилларда Наполеон I нинг кутубхоначиси Антуан Барбье француз тилида нашр этилган асарлардан таҳаллус ва анонимларни тўплаган ва уларни тўрт томлик луғат ҳоли-

¹ Дмитриев В. Г. Скрывшие свое имя. М., 1970; } Вольпер И. В. И. Ленин таҳаллуслари. Тошкент, 1971.

² В. Г. Дмитриевнинг берган маълумотларига кўра таҳаллус ва анонимларга қизиқиш, луғат тузиш И. Ф. Масановгача ҳам бўлган. Жумладан, 1874 йилда Г. Н. Геннади, 1891 йилда В. С. Қарцов ва М. Н. Мазаевлар томонидан ҳам таҳаллуслар луғати тузилган. Қ а р а н г, шу асар, 8-бет.

да нашр эттирган. Бу анъана ғарбда ҳозир ҳам давом этмоқда. Жумладан, Данияда ўн минг сўзли тахаллуслар луғати тузилган бўлса, инглизларда 60 минг, немисларда 83 минг сўзли тахаллуслар луғати тузилди³. Келтирилган фактлар рус адабиётшунослигида, шунингдек, Ғарбий Европа мамлакатларида тахаллус ва анонимларга қизиқиш анча олдин бошланганлигини ва бу соҳада маълум ютуқларга эришилганлигини кўрсатади.

Кейинги йилларда номлар, тахаллуслар масаласида ўзбек, тожик, бошқирд ва бошқа тилларда ҳам бир қатор илмий тадқиқотлар олиб борилди, мақола ва луғатлар тузилиб, жамоатчилик ҳукмига ҳавола қилинди. Бу ишларнинг аксарияти ономастика — номшуносликка оиддир. Бу жиҳатдан Э. Бегматов, Я. Менажиёв, Х. Азаматов, Д. Абдурахмонов, О. Гафуров, Ф. Абдулла, Т. Кусимоваларнинг хизмати диққатга сазовордир⁴.

Тахаллус масаласи билан адабиётшунослар ҳам шуғулланишган. Натижада тахаллусга бағишланган мақолалар ёзилди ва эълон қилинди. Мазкур мақолаларда ўзбек классик ва совет адабиётида тахаллус масаласида мулоҳаза-мушоҳадалар юритилади. Бу жиҳатдан адабиётшунос Ёқубжон Исҳоқовнинг «Алишер Навоий ва Навоий тахаллусли шоирлар», «Ўн бир Жомий» номли мақолалари фоят характерлидир⁵. Филология фанлари кандидати Одилжон Носиров ўзининг «Ўзбек адабиётида ғазал» номли рисоласида ғазалчиликнинг тараққиётига боғлиқ равишда тахаллусга доир мулоҳазаларни ўртага ташлайди⁶.

Шоир Олтой (Боис Қориев) томонидан ёзилган «Адабий тахаллуслар ҳақида» номли мақола ҳам эъти-

³ Дмитриев В. Скрывшие свое имя. М., 1970.

⁴ Бегматов Э. Номлар ва одамлар. Тошкент, 1966; Киши номлари имлоси. Тошкент, 1970; Ўзбек исмлари имлоси (русча ёзилиш масалалари), Тошкент, 1972; Менажиёв Я., Азаматов Х., Абдурахмонов Д., Бегматов Э. Исмнигишнинг маъноси нима? Тошкент, 1968; Гафуров А. Лев и Кипарис (о восточных именах). М., 1971; Абдулла Ф. Номнома. Душанбе, 1972; Кусимова Т. Древне-башкирские антропонимы, АКД, Уфа, 1975.

⁵ Исҳоқов Ё. Алишер Навоий ва Навоий тахаллусли шоирлар. «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1968, 3-сон, 76—79-бетлар; Ўн бир Жомий. «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1968, 1-сон, 42—45-бетлар.

⁶ Носиров О. Ўзбек адабиётида ғазал. Тошкент, 1972.

борга лойиқ*. Олтой 20-йилларда вақтли матбуот саҳифаларида эълон қилинган ранг-баранг ном — тахаллуслар, инициал-тахаллуслардан 430 тасини аниқлади. Бу иш ўзбек адабий тахаллуслари луғатини тузиш соҳасидаги илк қадамдир. Ушбу сатрлар муаллифларининг «Ўқувчиларга адабий тахаллус ҳақида тушунча бериш»⁷ номли мақоласи ҳам эълон қилинган. Мазкур мақола рисоланинг майдонга келишида бир туртки вазифасини бажарди.

Юқорида қайд этилганлардан кўринадики, ўзбек адабий тахаллуслари хусусида ҳозиргига қадар ёзилган ишлар мақола характерида бўлиб, уларнинг биронтаси ҳам бу масала хусусида конкрет ва атрофлича илмий хулосалар чиқариш ҳуқуқини ва яхлит маълумот бериш вазифасини ўз зиммасига олмайди. Қисқа тарихий давр ичида улкан ютуқларга эришган ўзбек адабиётшунослик фани адабий жараённинг асосий томонларини таҳлил этиш билан бирга адабий тахаллуслар назариясини ишлаш ва унинг мукамал луғатини тузиш зарурлигини тақозо этмоқда. Мазкур рисола эса бу соҳадаги дастлабки қадам бўлганлиги учун темага тегишли ҳамма масалалар ва томонларни тўла ҳал этиш даъвосини ўз зиммасига олмайди. Аксинча, Совет адабиётшунослик фани ҳозиргача эришган тажриба ва билимларга таяниб, адабий тахаллуснинг пайдо бўлиш тарихи, унинг тавланиш сабаблари, принциплари, классификацияси, ғоявий мазмуни ҳақида қисқача маълумот беришни ўз олдига вазифа қилиб қўяди.

Тахаллус, лақаб, кунья, унвон

Тахаллус. Тахаллуснинг пайдо бўлиш вақти ва сабаблари хусусида баҳс этишдан аввал бу сўзнинг луғавий маъноси, илмий, адабий, тарихий манбаларда қандай талқин қилиниши ҳақида тўхталиш мақсадга мувофиқ. Жумладан, тахаллус сўзи «Ғиёсул-луғат», «Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат» (1953), «Русча-ўзбекча луғат», «Фарҳанги забони тоҷи-

⁷Ўқориев Б. Адабий тахаллуслар ҳақида. «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1967, I-сон, 51—58-бетлар.

⁸Ўқораев Т., Воҳидов Р. Ўқувчиларга адабий тахаллус ҳақида тушунча бериш. «Совет мактаби» журнали, 1974, 3-сон, 43—48-бетлар.

ки» («Тожик тилининг изоҳли луғати»), «Адабиётшунослик терминлари луғати», «Русча-ўзбекча адабиётшунослик терминлари луғати», «Навой асарлари луғати», «Поэтический словарь» ва бошқа ишларда деярли бир хилда изоҳланади⁸. «Тахаллус» термини арабча сўз бўлиб, халос бўлиш, қутулиш ва ўз номидан бошқа бир номни қабул қилишни англатади.

Л. И. Тимофеев ва Н. Венгровларнинг «Краткий словарь литературоведческих терминов» китобида («Қисқача адабиётшунослик терминлари луғати») қуйидагиларни ўқиймиз: Псевдоним (тахаллус) грек тилидан олинган. Псевдос — ёлгон, уйдирма, онома — от, исм — ўйланган исм ёки фамилия бўлиб, айрим ёзувчилар ўз асарларини шу ном билан чоп эттирадилар, актёрлар сахнага чиқадилар⁹. Муқояса қилинганда, бу таъриф ўзбек ва тожик тилида яратилган луғатларда баён этилган фикрлардан жиддий фарқ қилмайди. Аммо бу луғатда айрим фарқли томонлар ҳам йўқ эмас. Жумладан, «луғат» тузувчилар шундай ёзишади: «Козьма Прутков — ака-ука Жемчужниковларнинг коллектив тахаллусидир. Бу иқтибосда диққатга лойиқ нуқта «Коллективный псевдоним» — «Коллектив тахаллус» иборасидир.

Шарқ халқлари тарихида бир тахаллусда бир неча шоирнинг ижод этганлиги маълум. Масалан, XV асрда Абдураҳмон Жомийнинг яшаб, ижод этганлиги, жўшқин лирик асарлар, «Ҳафт авранг» (етти поэмадан иборат, «Ҳамса»чилик традицияси асосида майдонга келган улкан асар), шунингдек, қатор илмий, фалсафий, тарихий асарлар яратганлиги, Алишер Навоий билан ота-ўғиллик муносабатида бўлганлиги ҳақида қатор сарчашмаларда қимматли маълумотлар учрайди. Масаланинг характерли томони шундаки, Абдураҳмон Жомийдан бошқа яна ўнлаб ижодкорлар шу тахаллусда қалам тебратишган. Булар XII асрда яшаган Аҳмади Жомий, Нишопурда яшаган Хўжа Қутбиддин Яҳё Жомий, Ҳиротда яшаган Мавлоно Муҳаммад Жомий, Ҳиндистонда яшаган Жалолиддин Жомий, XVII асрда

⁸ Мазкур луғатлар ва уларнинг авторлари муҳтарам китобхонларга маълум бўлганлиги туфайли уларни алоҳида қайд этиб ўтиришни маъқул кўрмадик.

⁹ Тимофеев Л. И., Венгров Н. Краткий словарь литературоведческих терминов. М., 1958, с. 118.

Бухорода таҳсил олиб шуҳрат қозонган Жомий Ҳисорий, қоратегинлик Камолиддин Жомий Соқий, Жомий Лоҳурий, Жомий Ардабилий, Жомий Гилоний ва бошқалар¹⁰.

Бир оила ёки авлоддан бир неча ижодкорларнинг етишиб чиққанлигига тарих гувоҳлик қилади. Лекин улар битта таҳаллусда ижод қилмаган. Кўп асрлик ўзбек адабиёти тарихи коллектив таҳаллус масаласини ижобий ҳал қилиш имконига эга эмас. Адабиётимиз тарихида бошқа бир ҳодиса борки, у «Коллектив таҳаллус»га ўхшаб кетади. Масалан, Бухорода яшаб ижод қилган қаламкашлар номига «Бухорий» сўзи қўшиб айтилади. Масалан, Муҳаммад Авфий Бухорий, Хўжа Исмаил Бухорий, Сайфий Бухорий, Хаёлий Бухорий, Кавсарий Бухорий ва ҳоказо. Буни Самарқанд, Қўқон, Хўжанд ва бошқа жойларда яшаб ижод этган ижодкорлар мисолида ҳам кўриш мумкин.

Коллектив таҳаллус рус адабиётига хос хусусиятдир. Дарвоқе, бир фамилия билан бир неча авлоднинг юритилиш анъанаси руслар учун қадимий традиция ҳисобланади. Л. И. Тимофеев ва С. И. Тўраевлар томонидан тартиб берилган «Адабиётшунослик терминлари луғати»да таҳаллус сўзига изоҳ берилди. Мазкур изоҳ олдинги луғатдаги изоҳдан жиддий фарқ қилмайди. Булар ўртасидаги тафовут шундан иборатки, 1974 йилда нашр этилган луғатда таҳаллусларнинг қисқача классификацияси ҳам берилган.

Юқоридаги луғатларда таҳаллус ҳақида келтирилган иқтибослардаги мазмун бошқа барча турдаги ишларда ҳам шунга ўхшаш тарзда қайд қилинган.

Таҳаллус термин сифатида ёзувчи, шоир, жамоат ва давлат арбоблари, журналистлар томонидан қабул қилинган иккинчи ном ёки фамилиядир. Даврлар ўтиши билан бу тоифа аҳли ўз фамилияси билан эмас, балки ана шу таҳаллуси билан шуҳрат пайдо қилиб, жамоатчилик ўртасида кенг танилади. Алексей Максимович Пешков — Горький, Ғиёсиддин Кичкина ўғли Алишер — Навоий, Зокиржон Холмуҳаммад ўғли — Фурқат, Раҳматулла Отақўзиев — Уйғун, Ҳошим ибн Ҳажим — Муқанна ва бошқалар фикримизнинг далилидир.

¹⁰ Қаранг: Ҳисхоқов Е. Ун бир Жомий. «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1-сон, 42—45-бетлар.

Лақаб. Адабиётларда тахаллус термини билан параллель равишда «лақаб» сўзи ҳам ишлатилади. Ҳатто айрим ўринларда бу икки сўз тенг маънода ишлатилади. Тахаллус билан лақаб сўzlари ўртасида маълум даражада яқинлик бор. Аммо уларнинг ҳар иккаласи бир нарса эмас. Бу иккала сўз ўртасида фарқли томонлар борлигини луғатларда берилган изоҳлардан ҳам билиш мумкин. 1957 йилда Тошкентда профессор В. В. Решетов бошчилигидаги авторлар коллективи томонидан тузилиб нашр эттирилган «Русча-ўзбекча луғат»нинг 191-бетида қуйидагиларни ўқиймиз: «Кличка — лақаб, қўшимча от, ном». Изоҳ жуда қисқа бўлиб, ифода этилган мақсад эса аниқдир. «Тахаллус — уйдирма, хаёлий, бошқа ном», лақаб эса «қўшимча ном»дир. Иккаласи икки нарса. Тахаллус танлашда шоир, ёзувчи ёки санъатнинг бошқа бир соҳасида фаолият кўрсатувчи шахс ўз номини ишлатмай, унинг ўрнида бошқа бир отни қўлласа, лақаб маълум шахснинг номига қўшимча тарзда қўшилади. Айрим луғатларда «лақаб» сўзи ҳозиргига нисбатан кенгроқ шарҳланади. Бу жиҳатдан «Фарҳанги забони тоҷики» характерлидир. Луғатнинг 598-бетида шундай ёзилган: *Лақаб — араби — номи дуйуме, ки ба тариқи ифтихор, мадҳ, ё ҳаҷву мазаммат ба номи аслии касе илова шудааст ё жои номи аслии ўро гирифтааст; лақаб кардан — номи иловаги додан.* Таржимаси: Лақаб арабча сўз бўлиб, фахрланиш, мадҳ этиш, ҳажв ва танқид қилиш мақсадида қўйилган иккинчи номдир. Лақаб маълум шахснинг номига қўшимча сифатида қўшилади, ё унинг асл номи жойини олади. Лақаб олмақ — қўшимча номга эга бўлмақ демакдир. Келтирилган изоҳ мақсадни янада ойдинлаштиради, лақабга хос хусусиятларни, характерли белгиларни конкрет кўрсатишга хизмат қилади. Таъкидлаш зарурки, «Исмингизнинг маъноси нима?» китобининг авторлари ҳам бу иккала сўзни аралаштирмаслик тарафдори. Улар ҳам бу тушунчалар ўртасида маълум фарқлар борлигини алоҳида қайд қиладилар. Айни чоқда лақаб қўйиш йўллари хусусида гапириб, қуйидагиларни ёзадилар: «У инсоннинг турли-туман белгиси, хусусиятларига қараб қўйилади. Шунга кўра лақаблар кишиларнинг қайси уруғ ёки қабилага мансублигини, улардаги жисмоний камчиликларни, характер, феъл-ат-

вор, гапириш услуби, кийинишидаги бирор камчилик ёки ўзгачаликни, касбини, миллатини, шу қишлоқда биринчи бўлиб қилган ишини, қаердан келганлигини ва кишилардаги шу каби яхши ҳамда ёмон хислатларни, белги-хусусиятларни кўрсатади»¹¹. Таъриф мукамал, унда лақаб қўйилишига туртки бўлувчи барча моментлар ҳисобга олинган. Авторлар томонидан келтирилган Отабой шўро, Зиёдулла қассоб, Тошпўлат мироб, Соли бурун, Йўлдош шилқим, Ислом новча, Рисол шилпиқ каби мисоллар улар илғари сурган хулосаларга мос тушган.

Лақаб қўйиш, аташ, чақириш фақат жонли сўзлашув, муомала учун хос хусусият бўлмай, балки шароит тақозоси туфайли революционерлар, шоир, ёзувчи, журналистлар ҳам ўзларига мавсумий лақаб қўядилар. Баъзан давр талаби ёки маълум шароит тақозоси билан адиблар, журналистлар, революционерлар ҳам ўз исмларини яширадилар. Айрим мақолаларда тахаллус ва лақаб терминлари тенг маънода қўлланилган ёки аралаш ҳолда ишлатилган. Бундай қилиш маъқул эмас. Чунки лақаб ўткинчи бўлиб, нормал вазият вужудга келгач, лақаб ё ишлатилмайди ёки функцияси иккинчи планга тушиб қолади. Таъқибни кучайтирмаслик, хавфсизликни таъминлаш учун вақтинча шундай йўл тутиш зарур бўлиб қолади. Ана шундай ҳодиса Улуғ Октябрь социалистик революцияси арафасидаги рус революционерлари фаолиятида бўлганидек, бугунги кунда эрк ва озодлик, миллий мустақиллик ва тараққиёт учун курашаётган давлатларнинг илғор фарзандлари ҳаётида ҳам содир бўлмоқда. Вазиятнинг ўзгариши, яширин ҳаракат қилиш даврининг тугалланиши билан ана шу тоифадаги шахслар яна ўз фамилиялари билан юритиладилар. И. Вольпер «Ленин тахаллуслари» китобида айрим партия арбоблари, таниқли революционерларнинг лақаби хусусида қуйидаги фикрни юритади: «Баъзан лақаблар жуда ғалати шаклни олган. Масалан, М. И. Ульянов — Медведь, П. И. Кулябко — Мишь, М. Н. Лядов — Русалка, Н. Э. Бауман — Балерина, Л. Б. Қасин — Лошадь, З. П. Кржижановская — Булка, М. М. Эссен — Зверь

¹¹ Менажиев Я., Азаматов Х., Абдурахмонов Д., Бегматов Э. Исмнинг маъноси нима? Тошкент, 1968, 15—16-бетлар.

ва ҳоказо»¹². Асарда бу лақабларнинг қўйилиши ва ишлатилишига туртки бўлган воқеа ва моментлар ҳам ойдинлаштириб берилган. Жумладан, автор М. И. Ульянова томонидан қабул қилинган «Медведь» лақабининг боисини аниқлаш учун Н. К. Крупская хотираларига суянади. Н. К. Крупская ёзади: «Мария Ильиничнада қандайдир алоҳида ёшликка хос тортинчоқлик билан ғоят зўр эътиқодли тиришқоқлик қўшилиб кетганлиги учун «Медвежонок» деб атардик... «Медвежонок»ни севмасдан бўлмасди»¹³. Қўринадик, оилада ҳазил-мутоӣйба, эркалаш маъноларида ишлатилган бу сўз кейинчалик Мария Ильиничнанинг «партиявий лақаб»и вазифасини ўтаган. Демак, ёзувчи, шоир, революционерлар, партия ва давлат арбобларининг тахаллуслари ҳақида гапирганда, эҳтиётлик билан иш тутиш, тахаллус ва лақаб сўзларини тенг маънода ишлатмай, уларни ўз маъносига қўллаш зарур. Акс ҳолда бу терминларнинг маъносини бузиб, функциясини тушунмай қўллаган бўламиз.

Унвонлар. Шоир ва ёзувчиларнинг мукаммал номлари тилга олинганда уларнинг ўз исми, ота-бобосининг исми, тахаллуси, лақаби билан бир қаторда «шайх», «ҳаким», «абу», «ибн» сингари сўзларнинг ишлатилишига ҳам дуч келамиз. Бу ҳолат асосан Улуғ Октябрь социалистик революциясига қадар яшаб ижод қилган ижодкорларда учрайди.

Шайх. Утмишда яшаган донишмандлар, зукколар, шоир ва олимларнинг номи тилга олинганда уларнинг номи ёки тахаллуси олдидан «шайх» сўзини илова қилаш одат тусига кирган. Масалан, Шайхурраис ибн Сино, Шайх Муслиҳиддин Саъдий, Шайх Аҳмад Суҳайлий, Шайх Ориф Озарий, Шайх Қамоли Турбатий ва бошқалар. Шунини алоҳида таъкидлаш зарурки, бундай ҳолатда «шайх» сўзи — риёкор, динни тарғиб қилувчи ва шу йўл билан тирикчилик ўтказувчи диндор ёки диний лавозимдаги киши маъносига ишлатилмайди. Чунки «шайх» сўзининг маъноси фақат юқоридагилар билан чекланмайди, балки луғат унинг маъноси анча теран, кенг эканлигига кафилик беради. Жумладан, «Тожик тилининг изоҳли луғати»¹⁴ ва «Навоий

¹² Вольпер И. Ленин тахаллуслари, II-бет.

¹³ Уша асар, 12-бет.

¹⁴ Тожик тилининг изоҳли луғати, 688-бет.

асарлари луғати»да «шайх» сўзининг икки маънода ишлатилиши қайд қилинган. «Навоий асарлари луғати»да қуйидагилар қайд қилинган: «Шайх» арабча сўз бўлиб, қари, кекса, сўфийлар бошлиғи, эшон каби маъноларни англатади. Айрим донишмандлар «шайх» сўзининг биринчи маъносига (қари, кекса) олим, зукко, файласуф каби сифатларни ҳам қўшадилар. Алишер Навоийнинг «Мажолисун-нафоис» асарида «шайх» қўшимчаси олган шоирлар ҳақида характеристика берилди. Мазкур тазкирада шундай сатрлар бор: «Шайх Камоли Турбатий — кўп диққатлик, таъблик киши эрди, Хўжа Ҳофиз ғазалларидин кўп мухаммас қилибдур. Хуросоннинг мутгаайин (тайинли, таниқли), ранги зурафосидин эрди»¹⁵. Шунингдек, устод Садриддин Айний асарларида ҳам «шайх» сўзи ижобий маънода қўлланган. Маълумки, устод Шарқнинг бир қатор йирик сиймолари ҳақида илмий-тадқиқот ишларини олиб борди. Жумладан, унинг эътиборини Саъдий тақдири ва ижодиёти жалб этади ва у ҳақда илмий тадқиқотни яратади. Устод С. Айний Саъдий фаолиятининг жуда кўп томонлари хусусида баҳс юритиш билан бирга шоир таҳаллусига қўшилиб келадиган «Шайх» сўзини тавсифлаб бундай ёзади: «Аз «Шайх» лақаб ёфтани Саъдий хонандагон гумон набаранд, ки у «лири муридгир» будааст. Не, ин тавр нест. Асли маънии шайх — куҳансол, муқобили чавон буда, дар қадим ба маънои олим ва донишманд ҳам кор фаршуда мешуд. Дар инчо ба маънои дуйум аст. Ба ҳамин маъний Абуали Синоро ҳам Шайхурраис номидаанд»¹⁶. Мазмуни: Саъдий таҳаллусига «Шайх» лақабининг қўшилишидан ўқувчилар у (Саъдий) ўзига муридлар оловчи зоҳид экан деган тахминга бормасинлар. Йўқ, бу асло ундай эмас. Аслида «шайх» сўзи кекса, ёшлиқнинг акси бўлиб, илгари олим ва донишманд маъноларида ҳам ишлатилар эди. Бу ерда ана шу иккинчи маънодадир. Шу боисдан Абу Али ибн Синонинг номига Шайхурраисни қўшиб ишлатганлар. Шу ақидадан келиб чиқиб, Садриддин Айний Урта Осиёнинг энциклопедист олими Абу Али ибн Сино ҳақида яратган тадқиқотига «Шайхурраис Абу Али ибн Сино» деб сарлавҳа қўй-

¹⁵Алишер Навоий, Мажолисун-нафоис, Асарлар, 15 томлик, 12-том, Тошкент, 1966, 39-бет.

ган эди. Бу ўринда «шайхурраис» сўзи «Олимлар олими, олимлар саркори, йирик донишманд, қомусий билимлар соҳиби» каби маъноларда талқин этилган¹⁷. Олимлар, шоирлар, ёзувчилар номи ёки тахаллусидан олдин «шайх» сўзи келганда, уни юқорида таъкидланган маъноларда қабул қилиш, тушунишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Ҳаким. Йирик шоир ва ёзувчиларнинг номи ёхуд тахаллусидан олдин сифатловчи сифатида қўлланиладиган сўзлардан яна бири «ҳаким»дир. «Ҳаким» сўзи Фирдавсий, Рудакий сингари форс-тожик шоирлари, ўзбек ҳамда Шарқнинг бошқа бир қатор халқлари таъбаҳлининг мукамал номи тилга олинганда қўшиб айтилади. Бундай қилинганда хатога йўл қўйилмайди. Аксинча, у ёки бу ижодкорнинг салобати оширилади, унинг фан ва адабиёт оламидаги хизмати таъкидланади. «Ҳаким» сўзининг луғавий маъносини изоҳлаганда луғатларда унинг «табиб, файласуф, донишманд, аллома» оттенкалари борлиги қайд қилинади¹⁸. Устод Садриддин Айний ўзининг «Фирдавсий ва унинг «Шоҳнома»си» номли илмий мақоласида мазкур сўзни янада чуқувроқ изоҳлайди. Таржимаи ҳол ёзган муаллифлар Фирдавсий ўз замонасининг энг етук донишманди бўлгани, араб ва форс тиллари билан бирга, инқирозга юз тутиб, унутилиб кетаётган паҳлавий тилини ҳам билганини ёзадилар. Ҳозир Европада катта олимларга докторлик унвони берилганидек, қадим замонларда йирик олимларга ҳакимлик унвони бериларди. Фирдавсийнинг ҳаким унвонига эга бўлгани замонасининг донишманди эканлигидан дарак беради¹⁹.

Нисба. Илмий жамоатчилик қаламкашлар номига қўшиладиган қўшимчаларни «нисба» ёхуд «унвон» деб атайди. Мавжуд луғатларда «унвон» сўзи тавсифланганда унинг уч хил маъноси борлиги қайд қилинади. Масалан, «Фарҳанги забони тоҷики» луғатининг иккинчи томида унвон арабча сўз бўлиб, ном, нишон, адрес, сарлавҳа, дебоҳа, нишопа, намуна (392-бет) тар-

¹⁶ Айний С. Ҳаёт ва эҷодиёти Саъдӣ. Қуллийёт. Душанбе, 1963, ҷилди XI, китоби I, саҳ. 91.

¹⁷ Қаранг: Айний С. Қуллийёт. II-том, 1-китоб. 51—87-бетлар.

¹⁸ Навоий асарлари луғати, Тошкент, 1972, 762-бет.

¹⁹ Садриддин Айний. Асарлар. Саккиз томлик, 8-том, Тошкент, 1967, 44—45-бетлар.

зида талқин этилади. Таъб аҳлининг унвони бобида гап кетганда эса мазкур сўзнинг «Фарҳанги забони тоҷики» лугатида кўрсатилган биринчи маъноси эътиборга олинади. Шоирларнинг унвони баъзан қисқартирилган ҳолда ҳам ишлатилиши мумкин. Масалан, **Амир** Низомиддин Алишер Навоий, **Устод** Абулҳасан Рудакий, **Амир** Низомиддин Шайх Аҳмад Суҳайлий, **Мир** Ёдгорбек Сайфий ва бошқалар. Мазкур мисоллардаги «амир» («мир» формасида), «низомиддин», «устод» каби сифатловчилар шоирларнинг унвонига ёки номига қўшилган қўшимчалардир. Лекин бу унвонлар исталган ижодкорнинг номига қўшила бермайди. Катта ижодий муваффақиятларга эришган улуғ кишиларгина бундай номлар билан аталади.

Алишер Навоий ва Аҳмад Суҳайлийнинг Султон Ҳусайн Бойқаро саройида муҳрдор, вазир лавозимларида ишлаганликлари маълум. Шу боисдан тарихий, илмий-бадий манбаларда улар ҳақида маълумот берилганда, олд қўшимча сифатида «мир», «амир» сўзлари ишлатилганлигини исботлайди. Амирдан кейин келувчи «низомиддин» эса шарафли, фахрли унвон бўлиб, Алишер Навоий ва Суҳайлийларнинг хизматлари эвазига берилган унвондир. Улар бу унвонга илм-фан, санъат ва адабиётни ривожлантирганликлари натижасида эришдилар. Алишер Навоий мураббийлиги ва ҳомийлигида юзлаб (Мирхонд, Хондамир, Беҳзод, Сайфий, Ҳилолий, Восифий ва бошқалар) ёшлар етишиб чиқди, ўнлаб работу мадрасалар, хонақоҳу кўприклар бунёд этилди, ариқ ва қудуқлар қазилиб, халқ хизмати-га топширилди. Алишер Навоийнинг дўсти Шайхим Суҳайлийнинг таклифи ва тавсияси билан Ҳусайн Воиз Кошифий «Қалила ва Димна»ни XV аср китобхони тушунадиган даражага келтиради ва уни Шайхим Суҳайлий шарафига «Анвори Суҳайлий» деб номлайди. Шарафли унвонлар бугунги совет адабиётида ҳам учрайди.

Бадий ва илмий ижодда зўр муваффақиятларга эришган санъаткорлар хизматини тақдирлаш, уларни янги ютуқларга парвозлантириш мақсадида партия ва ҳукуватимиз қатор унвонлар ва мукофотлар ташкил этди. Фикримизга «Социалистик Меҳнат Қаҳрамони», «Ўзбекистон ССР халқ шоири», «Ўзбекистон ССР халқ ёзувчиси», «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат ар-

боби», «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби», «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими», доцент, профессор, академик каби унвонлар, Иттифоқимиз миқёсидаги Ленин мукофоти лауреати, Давлат мукофоти лауреати, Ленин комсомоли мукофоти лауреати, республика характеридаги Ҳамза ва Беруний номидаги, Ўзбекистон Ленин комсомоли номидаги мукофотлар яхши мисол бўла олади. Бундан ташқари, сўз санъаткорлари ва илмий ходимлар эришган муваффақиятлари учун муттасил тарзда СССРнинг орден ва медаллари билан тақдирланиб турадилар. Шуларни ҳисобга олиб, давлатимизнинг шарафли унвонлари ва мукофотларини олишга сазовор бўлган ижодкорлар номи тилга олинганда, албатта, уларнинг номига олган унвонлари ва мукофотларини қўшиб айтиш лозим. Масала, Ўзбекистон халқ шоири, Ленин ва Давлат мукофотлари лауреати, академик Ғафур Ғулом, Ўзбекистон халқ ёзувчиси, Давлат мукофоти лауреати, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, академик Комил Яшин, Ўзбекистон халқ шоири, Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган санъат арбоби, Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофотининг лауреати, Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси Уйғун, Н. Островский номидаги Иттифоқ аҳамиятига эга Ленин комсомоли мукофоти лауреати Султон Жўра, Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофотининг лауреати, профессор Абдуқодир Ҳайитметов, Ўзбекистон Ленин комсомоли мукофоти лауреати Эркин Воҳидов, профессор Лазиз Қаюмов, академик Воҳид Абдуллаев, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими Холида Аҳророва, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби Натан Муродович Маллаев, доцент Камол Хайруллаев ва бошқалар.

Мавлоно, Мавлавий, Махдум. Улуғ Октябрь социалистик революциясидан олдин яшаб ижод этган деярли барча ижодкорлар ҳақида гап кетганда, уларнинг номи ёки тахаллусидан олдин «мавлоно», «мавлавий», «махдум» сўзларини қўшиб тилга олиш одат, анъанага айланиб қолган. Бу анъананинг пайдо бўлиш тарихи узоқ ўтмишга бориб тақалади. Тазкиранавис, тарихий ва ёднома асар муаллифлари ҳам шу традицияга амал қилишган. Алишер Навоийнинг «Мажолисун-нафоис» асари биринчи ўзбек тазкираси ҳисобланади. Навоий томони-

дан қайд этилган 459 таъб аҳлининг кўпчилиги шу ун-вонларда ижод қилишган. Мана, бир неча мисол. **Мавлоно Улои Шоший донишманд киши эрди. Хуш таъб-ликга барча халойиқ ани мусаллам тутар эрдилар** (33-бет). Яна: **Мавлоно Лутфий — ўз замонининг маликул каломи эрди, форсий ва туркийда назири йўқ эрди, аммо туркийда шуҳрати кўпроқ эрди ва туркия девони ҳам машҳурдир ва мутааззирул жавоб матлаълари** (олдида жавоб айтиш душвор мисралар) бор. Ана шу тарзда **Мавлоно Юсуф Бадий, Мавлоно Атойи, Мавлоно Саккокий, Мавлоно Сайфий, Мавлоно Осафий, Мавлоно Биноий, Мавлоно Олим сингари юзлаб қалам-кашлар борасида маълумотлар берилади. Баъзи ўринларда эса «мавлоно» ўрнини «мавлавий» (масалан, «Мавлавий Абдурахмон Жомий) эгаллайди. Бу сўз жуда кўп шоирларнинг номига қўшилиб келади. Алишер Навоий Жомий хусусида гапирганда мавлоно, мавлавий сўзлари билан бирга маҳдум, нуран ибораларини ҳам қўшади. Шоир аксарият ҳолларда унинг номини тилга олмасдан мазкур иборалар билан ҳам атайди. Алишер Навоий «Мажолисун-нафоис»да Мавлоно Соғарий ҳақида маълумот берар экан, бу Абдурахмон Жомийга ҳам тааллуқлидир.**

«...Ҳазрат **Маҳдумий Нуран** (Абдурахмон Жомий) Макка сафарига азимат қилғонда, Вайсий ва Соғарий иккаласи мулозаматда борур изҳори қилдилар. Аммо Вайсий эшаги йўқ баҳонаси била ва Соғарий яна бир баҳона била ул сафардан қолдилар ва Амир Суҳайлий бу қитъани алар учун айтти ва эл ичида баса шуҳрат туттиким:

Вайсию Соғарий ба азми ҳарам,
Гашта буданд ҳар душон сафарй,
Лек аз он роз ҳар ду во монанд,
Он як аз беҳарию ин зи харй.

(Мазмуни: Вайсий ва Соғарий ҳар икковлари Маккага сафар қилмоқчи бўлдилар. Бироқ у бири эшаги йўқлигидан ва бу бири эшаклигидан ул йўлдан қолдилар)²⁰. Шунини алоҳида таъкидлаш зарурки, Алишер Навоий «маҳдум» сўзини ишлатишда жуда эҳ-

²⁰ Алишер Навоий. Мажолисун-нафоис. Асарлар, 15 томлик, 12-том, Тошкент, 1966, 38-бет. Бундан кейинги мисоллар ҳам шу нашрдан олинди.

тиётлик билан иш тутади ва уни Жомийга нисбатан қўлайди. Бироқ мазкур сўз кейинги асрларда, хусусан, XIX асрнинг охири ва XX аср бошидаги Бухоро адабий муҳитида тез-тез ишлатиладиган бўлиб қолган. Масалан, устод Садриддин Айнийнинг асарларида Шарифжон Махдум (Садр Зиё), Аҳмад Махдум (Аҳмад Дониш), Исо Махдум, Афзал Махдум Пирмастий каби шоир ва тазкиранавислар шундай номни олишга муваффақ бўлганлиги эътироф этилади. У Садр Зиё хусусида ёзади: «Шарифжон Махдум ёлғиз қолган пайтларида кўп шеър ва бошқа адабий асарлар ўқир, завқли ўринларини баланд овоз билан мен ва Абдулвоҳидга (Мунзим) ўқиб берар, изоҳлар эди. Баъзан «Шоҳнома»га ўхшаш асарларни бизга ўқитиб қулоқ соларди, биз като ўқиган ўринларни у тузатар ва биз тушуна олмаган ўринларни тушунтириб берар эди»²¹.

«Мавлоно», «мавлавий», «махдум» сўзлари «ҳаким», «шайх» сўзлари сифатлари ўқимишли, донишманд маъносини англатади. **Мавлоно** ва **мавлавий** арабча сўз бўлиб, бир хил маънони англатади. Эга, соҳиб маъноларида келадиган бу сўзлар олим ва шоирлар номидан олдин келиб, уларнинг зукко ва фасеҳлигига кафолат беради. Араб тилидаги олинган махдум сўзи улуг зот, мартабали киши каби маъноларни англатади. Бу сўз олим ва шоирлар номига қўшиб айтилганда билимдон, шеър илми оламидан хабардор, юксак маҳоратли деган маънони англатади.

Хожа. Шоирлар ҳақида тап борганда, уларнинг номи зикр этилганда «хожа», «хўжа» ва «мирзо» каби унвонлар ҳам ишлатилади. Жаҳон шеърини хазинасига бебаҳо жавоҳир туҳфа этган Хожа Ҳофиз Шерозий, форс-тожик ва ўзбек тилларида дилбар асарлар яратган Хожа Исматулла Бухорий, ўзбек адабиёти тарихида «Мифтоҳул-адл» ва «Гулзор» ҳикоялар тўплами билан шуҳрат қозонган Хожа (ибн Абдулваҳобхожа) каби ижодкорлар таҳаллусига мазкур унвон қўшиб айtilади. Алишер Навоий «Мажолисун-нафоис»да Хожа Абдулвафойи Хоразмий, Хожа Салмон Соважий, Хожа Авҳад Муставфий, Хожа Фазлуллоҳ Абулайсий, Хожа Муайяд Меҳна, Хожа Абу Исҳоқ, Хожа Масъуд Қумий

²¹ Садриддин Айний. Асарлар. 8 томлик, 1-том, Тошкент, 1963, 41-бет.

каби бир қатор шоирларнинг шундай унвон билан машхур бўлганлигини таъкидлайди. Мана, бир мисол: «Хожа Исматулло — Мовароуннаҳр бузургзодаларидиндур. Зоҳир илмин такмил қилгондур. Ғоят хуш таъблигидан ўзин шеърга мансуб қилиб девони машхур бўлди. Ва Хожанинг қабри Бухорода ўз хужрасидадир»²². Унвон вазифасида келган «хожа» сўзини салбий маънода тушунмаслик, уни диний ақидалар билан боғламаслик лозим. Чунки бу ўринда «хожа» сўзи «мавлано», «мавлавий», «махдум», «шайх», «ҳаким» сўзлари билан тенг маънода туради. Мавжуд луғатлар унинг шундай мазмунни англатганини эътироф этади. Масалан, «Навойи асарлари луғати»да «хожа» сўзи бошлиқ, соҳиб, уй эгаси, бошлиғи ҳамда катта савдогар (658-бет) маъноларини англатади.

Мирзо. «Фарҳанги забони тоҷики»да ушбу «мирзо» сўзи котиб, мунший, Ҳиндистонда лашкар бошлиқларининг лақаби тарзида изоҳланади. Мазкур сўзнинг иккинчи маъноси анча кенг бўлиб, мавзуимизга бевосита боғлиқдир. Шунинг учун уни айнан келтирамиз: «Дар охири номи шоҳзодагони сайид насаб, масалан, Иброҳим Мирзо ва дар аввали номи одамони босаводи зиёи зикр меъбад, ҳамчун Мирзо Иброҳим, Мирзо Абдулқодир Бедил» (1 том, 692-бет). «Мазмуни: Сайидлар авлодидан бўлмиш шаҳзодалар исмининг охирида, масалан, Иброҳим Мирзо ва саводли, донишманд, зукко, илми адабдан хабардор, зиёли шахсларнинг номидан олдин келади. Жумладан, *Мирзо Иброҳим, Мирзо Абдулқодир Бедил*. Кўринадики, «Фарҳанги забони тоҷики» муаллифлари «мирзо» сўзининг ишлатилиш ўрнига қараб, моҳиятини алоҳида таъкидлашади. Бу сўзнинг номдан кейин келиши тегишли шахснинг шаҳзодалигига ишора бўлса, ном ё тахаллусдан олдин келиши сифатловчи бўлиб, шу унвонни олишга сазовор бўлган шоир ёки олимнинг зиёли, саводли, катта билимдон эканлигини кўрсатади. Шунинг учун ҳам Алишер Навоий ўз тазкирасида анчагина шоирларни шу унвон билан атайди. Мирзо Хожи Сўғдий, Мирзобек ва бошқалар хусусида қисқа маълумот беради. Темурий шаҳзодалар (таъби назми бўлганлари хусусида) ҳақида гапирганда шаҳзодалик биринчи планда

²² Алишер Навоий. Асарлар, 8-том, 14-бет.

туради ва унвон номдан кейин келади. Масалан, Султон Бадиуззамон Мирзо, Улуғбек Мирзо, Бойсунқур Мирзо ва бошқалар.

Таъби назми бўлган шахснинг касбу кори, лавозимини кўрсатувчи сўз унинг тахаллусидан олдин ишлатилиши мумкин. Фикримизни тасдиқловчи мисоллар Алишер Навоийнинг «Мажолисун-нафоис» тазкирасида анчагина учрайди. Масалан, Қози Исо, Қози Муҳаммад Имомий ва бошқалар.

Касбу кор ва лавозимни кўрсатувчи сўзнинг тахаллусдан олдин ёки кейин келиш ҳоллари Алишер Навоий ва унинг замондошларидан кейинги даврларда яшаб ижод этган шоирлар ижодида учрайди.

Юқорида зикр этилганлардан ташқари ҳам олимۇ шоирлар, фозилу фузалолар номига қўшилиб келадиган «аб», «аби», «абу», «ибн», «бинни» каби қўшимчалари ҳам тез-тез кўзга ташланиб туради. Бундай қўшимчалар луғат ва илмий адабиётларда «кунья» ёхуд «кунья», «куният», «кунъят» деб юритилади. Куньянинг тавсифи «Фарҳанги забони тоҷики»да қуйидагича берилган: «Кунья арабча, лақаби эҳтиромии одамон ба расми арабхо, ки бо «аб», «абу», «абй», «ибн», «ум», ва ё «бинти» меояд. Абу Алй, умми Гулсум»²³. Мазмуни: Кунья арабча сўз бўлиб, ҳурмат, эҳтиром ва самимиятни билдиради. Бу лақаб «аб», «аби», «абу», «ибн», «ум», «бинни» формаларида келади. Масалан, Абу Али (Алининг отаси), умми Гулсум (Гулсумнинг онаси). Қўринадики, луғат авторларининг фикрича, куньялар араблар ҳисобланади. Устод Садриддин Айний куньяни сал бошқачароқ изоҳлайди. «Кунья — дар истилоҳи арабй ҳар номеро, ки бо «аб», «абу», «аби», «ибн» сар карда, ба шахсе нисбат медиҳанд, кунья меноманд»²⁴. (Мазмуни: Кунья араб терминологиясида «аб», «абу», «аби», «ибн» қўшимчалари билан бошланиб, маълум шахсга тегишлиликка нисбат беришни билдирса, кунья дейилади). Демак, устод Айний куньянинг маълум шахсга нисбатан берилишини ҳам таъкидлайди.

Бизнинг фикримизча, луғат мазкур изоҳни бирмунча тўлароқ берса мақсадга мувофиқ бўларди. Маълумки, «аб», «абу», «абй» сўзлари ота, падар маъноларини анг-

²³ Фарҳанги забони тоҷики, чилди I. саҳ. 574.

²⁴ Садриддин Айний. Куллиёт, чилд IX, китоби I, саҳ. 160.

латади. Масалан, Абу Тоҳир, Абу Али — Тоҳирнинг отаси, Алининг отаси. Шунингдек, «бинни», «бин», «ибн» сўзлари араб тилидан олинган бўлиб, «ўғил», «ўғли» маъноларини англатади. Масалан, Ибни Аҳмад, Бинни Раҳмат, Ибн Вали, Ибн Сино — Аҳмаднинг ўғли, Раҳматнинг ўғли, Синонинг ўғли ва ҳоказо.

«Умм» эса она маъносини англатади. Умми Рухсора, Умми Нодира — Рухсоранинг онаси, Нодиранинг онаси. Кунья арабча эҳтиромни англатмасдан, балки ижодкор кимнинг фарзанди эканлигини ҳам кўрсатади. Айрим ҳолларда мукаммал кунья келтирилганда, ном эгасининг энг катта бобосигача саналади. Мисоллар: *Абу Абдулла Жаъфар бинни Муҳаммад, бинни Ҳаким, бинни Абдурахмон, бинни Одам Рудакий Бухорий (Самарқандий), Ҳаким Абдулқосим Ҳасан бинни Исҳоқ бинни Шарафшоҳ Фирдавсий, Муҳаммад бинни Аҳмад Абу Райҳон Беруний* ва ҳоказолар.

Бону, Нисо, Хоним. Шарқ халқлари адабиёти тарихида шоирлар билан бир қаторда ўнлаб етук шоиралар яшаб ижод этган. Шоирлар тахаллусидан олдин келувчи изоҳловчи, сифатловчи сўзлар бўлгани каби шоиралар ҳақида гап кетганда ҳам худди шу анъана кўзга ташланади. Тарихий, илмий, бадий манбалар шоиралар хусусида маълумот берганда, уларнинг ном ёхуд тахаллусларидан ё олдин ва ё кейин «хоним», «бону», «нисо», «отин», «отинча», «ойим», «мулло», «ойиммулло», «бегим» сингари сўзларни қўшишган. Юқорида зикр этилган сўзларнинг маънолари бир хил эмас. Улар ўртасида маълум тафовут, айни чоқда ўхшаш томонлар ҳам мавжуд. Шунингдек, уларнинг ишлатилиш ўрни ҳам ҳар хил. Ҳатто айримлари санъаткорнинг яшаш территориясига қараб турлича ишлатилади. Жумладан, «отин», «отинча» сўзлар кўпроқ Тошкент ва Фарғона водийсидаги ижодкорларга хос бўлса, «мулло», «ойиммулло» каби сўз ва иборалар бухороликлар учун характерлидир. Зикр этилган сўзларнинг маъно жиҳатидан ўхшашлиги кўпроқ жинс тушунчасини бериб қолмай, аниқроғи, жинсни кўрсатади. Луғатларда ушбу сўзлар хотин, аёл, ойдек гўзал аёл, хоннинг хотини ёки қизи, юқори табақага мансуб аёл ёхуд қиз каби маъноларни англатади.

Юқорида қайд этилган сўз ва иборалар давр ўтиши билан ўз маъносини ўзгартиради. Агар «хоним», «бе-

гим», «бону», «нисо» сингари сўзлар дастлабки пайтда юқори табақага мансубликни билдирган ва номга қўшимча сифатида қўшиб ишлатилган бўлса, кейинчалик мустақил ном сифатида қўлланилган. Унинг функцияси ўзгариши билан мазмуни ҳам кенгая борган. Кейинчалик бу сўзлар ёқимли, эстетик дидли, дилкаш, гўзал, ифбатли, маданиятли, одобли, саводли аёл каби маъноларни англатган. Шу нуқтага назардан шоираю бокира, нозимаю зеболар номига бу қўшимчалар қўшилиб келганда ўқимишли, билимдон, шеършунос, зукко аёл сифатида тушунилган, халқ ўз сеvimли шоираларини сийлаб, эъозлаб ушбу қўшимчалар, иборалар билан атаб келган. Зебуннисо, Маҳастихоним, Нодирабегим (Моҳлар ойим), Жаҳон отин (Увайсий), Бону, Нозимахоним, Анбар отин ва бошқа ўнлаб таъби назми бўлган дилбар ва дилкаш аёллар халқ ҳурмат ва эҳтиромига сазовор бўлган.

Ўзбек ва форс-тожик адабиёти ижодкорларининг тахаллус ва номларидан олдин уларнинг ҳофиза қувваси, тафаккур доираси, бадий маҳорат бобидаги мавқеи каби фазилат, хислат-хусусиятларни кўрсатувчи қатор сифатловчи сўзлар қўшиб айтилган. Уларнинг моҳиятини англамоқ ва ҳар қайсисини ўз ўрнида қўлламоқ адабиёт мухлисларининг шарафли бурчидир.

Тахаллуслар тилга кирганда

Тахаллусларнинг классификацияси, мазмуни хусусида мушоҳада юритишдан олдин шу соҳага дахлдор икки муҳим масала устида тўхталиш зарур. Булардан бири — тахаллуснинг пайдо бўлиш тарихи ва иккинчиси унинг қўлланиш сабабидир. Маълумки, Эрон ва Арабистонда исломгача бўлган даврда ёзма адабиёт ривожланган. Эрон ёзма адабиётида дастлаб қофияланган проза (сажъ) пайдо бўлиб, унинг ўрнини аста-секин шеърият эгаллай бошлаган. VI—VII асрларда пайдо бўлган шеърий асарларда шоир сўзи қўлланмаган, балки унинг ўрнида қўшиқчи сўзи ишлатилган Манбаларнинг гувоҳлик беришича, VIII аср бошидан бошлаб «шоир» сўзи ёзма адабиётда қўллана бошлаган. Сўнгги Сосонийлар даврида коллектив бўлиб ижод қилишдан кўра якка ижод қилиш кучайган. Мисол тариқасида ҳинд эпоси «Панчатантра»нинг Аб-

дулла ибн ал-Муқаффий томонидан қайта ишланган-лиги ва бу асарнинг «Шоҳларнинг катта китоби» номи билан шуҳрат қозонганлигини кўрсатиш мумкин²⁵. VIII—IX асрларда поэзия тараққий этган. Шеърятнинг ғазал, қасида, қитъа, рубоий каби жанрлари шаклланган ва уларнинг ажойиб намуналари яратилган. Худди шу даврда Аббос Марвозий, Абу Ҳавс Сугдий Самарқандий, Абу Соли Гургоний каби шоирлар пайдо бўлган ва уларнинг шуҳрати узоқ-узоқларга тарқатган.

Шеърят, унинг қасида, қитъа, марсия каби жанрлари араб ёзма адабиётида исломгача бўлган даврда ривожланган. Исломгача бўлган араб шеърятда бўғинларнинг қисқа ва чўзиқлигига асосланган шеърятнинг ўн олти ўлчови вужудга келган²⁶. VII асрда араб шеърятда қасидачилик мактабининг шаклланганлиги, Хассон ибн Собит сингари етук вакиллар вояга етганлигини улуг ўзбек шоири Алишер Навоий ўзининг қатор асарларида қайд этади. Шуниси характерлики, юқорида номлари зикр этилган ижодкорларнинг аксарияти ўз номи билан эмас, балки тахаллуслари билан шуҳрат қозонган. Аббос исмидан кейин келган **Марвозий**, Абу Ҳафсдан сўнг **Сугдий Самарқандий**, Абу Солиҳга қўшилган **Гургоний** каби сўзлар тахаллус маъносида қўлланиб ижодкорларнинг Марвоз, Самарқанд, Гургон шаҳарларидан бўлганлигига ишора қилади.

Араб ва Эрон адабиётида тахаллус қўллаш VII—VIII асрларда одат тусига кирган экан, бу масаланинг форс-тожик ва ўзбек адабиётида қачон пайдо бўлганлиги ва анъанага айланганлигини кўздан кечиришга тўғри келади. Тожик адабиётшунослигида бу мавзу тарихини ўрганишга доир диққатга лойиқ анчагина ишлар қилинди. Жумладан, профессор Е. Б. Бертельс ўзининг «Форс-тожик адабиёти тарихи» номли китобида сўфизм йўналишидаги адабиётда тахаллус қўллаш XI асрда, прогрессив адабиётда эса сал кейинроқ пайдо бўлган бўлса керак, деган тахминни ўртага ташлайди. Жумладан, у ёзади: «...Тахаллус дунёвий лириканинг илк намуналарида деярли учрамагани ҳолда, сўфий поэзияси тараққиётининг илк даврларидаёқ Бобо Кўҳий (1050

²⁵ Литература Востока в средние века. Часть II, под редакцией академика Н. И. Конрада, проф. члена-корр. АН Тадж. ССР И. С. Брагинского, проф. Л. Д. Позднейвой. М., 1970, с. 10, 24, 40.

²⁶ Там же, с. 219.

йилда ўлган), Абдулла Ансорий (1088 йилда вафот этган), Аҳмад Жомий (1141 йилда вафот этган) асарларида учрайди»²⁷. Академик А. М. Мирзоевнинг «X—XV асрларда ғазалчилик тараққиёти», «Биноий» номли йирик илмий тадқиқотларида эса таҳаллуснинг ғазалга киритилиши масаласи ёритилади. Олим таҳаллуснинг ғазалга киритилиши XII асрнинг иккинчи ярмида пайдо бўлган деб ҳисоблайди. Муҳими шундаки, академик А. М. Мирзоев ўзининг бир қатор тадқиқотларида лирик асарларда таҳаллус бўлишини инкор этмайди. Мана, у бу ҳақда шундай ёзади: «Унутмаслик зарурки, XII асрнинг биринчи ярмида ғазал мақтаъида таҳаллуснинг бўлиши шартлиги одатга айланмаган эди. Шунинг учун ҳам Муизийнинг 60 ғазалидан биронтасида ҳам мақтаъда таҳаллус кўринмайди, Абдужалил Санойи «Девон»идаги 376 ғазалдан фақатгина 103 тасида таҳаллус мақтаъда келади»²⁸.

А. Мирзоевнинг асосий эътибори бу ерда ғазал жанрининг тўла шаклланиш масалаларига қаратилган. Тожик адабиётининг донишманди, профессор И. С. Брагинский ғазалнинг шаклланиш жараёни ва унинг мақтаъида таҳаллуснинг келишини X—XI асрлардан бошланганлигини кўрсатади. Профессор И. С. Брагинский ўз фикрини тасдиқлаш мақсадида Рудакий девонидан қуйидаги иқтибосларни келтиради: «Ту Рудакиро, эй моҳру, ҳаме биний». «Рудаки чанг бигирифтунавоҳт», «Дар ишки ту Рудаки шудам сер аз чон» ва ҳоказолар²⁹. Келтирилган парчада шоир ўзи ҳақида учинчи шахсга мурожаат тарзида ёзади, шу билан бирга, шоирнинг турли жанрлардаги асарларидан келтирилган мазкур сатрларда «рудакий» сўзи муаллифнинг таҳаллуси вазифасида келганлиги аён бўлади. Юқорида уч йирик олимнинг таҳаллус қўллаш масаласига доир фикрларини келтирдик. Шулардан профессор Е. Э. Бертельснинг фикрлари ҳақиқатга яқин эмас. Чунки XI асргача, яъни Бобо Кўхий, Ансорий каби сўфий шоирларга қадар Абу Абдулла Рудакий ва Абулқосим Фирдавсийлар яшаб ижод этганлар ва улар ўз таҳаллуслари билан эл ўрта-

²⁷ Там же, с. 519.

²⁸ Мирзоев А. М. Рудаки и развитие газели в X—XV вв. М., 1968, с. 271.

²⁹ Брагинский И. С. Из истории таджикской и персидской литературы. М., 1972, с. 170.

сида катта шухрат қозонганлар. Фирдавсийнинг буюклигини Е. Э. Бертельснинг ўзи ҳам эътироф этади. Жумладан, у ёзади: «X—XI аср бошларида поэзия қанчалик порлоқ бўлмасин, у гениал шоир Фирдавсийнинг «Шоҳнома» достони олдида хиралашиб қолади»³⁰. Бироқ у бир ёқлама фикрни илгари суради. Бу жиҳатдан академик А. М. Мирзоев ва профессор И. С. Брагинскийларнинг фикрлари мантиқан асослидир. Шундай қилиб, форс-тожик адабиётида, шеъриятида тахаллус қўллаш масаласи X асрдан анъаната айлана бошлаган, деган фикрни илгари суриш мумкин.

Тахаллус қўллаш масаласи ўзбек адабиётида узоқ тарихга эга. Ўзбек адабиётининг йирик донишмандлари бу масалани ўз тадқиқотлари ва дарсликларида қайд қиладилар. Хусусан, таниқли адабиётшунос олим Н. М. Маллаевнинг энг қадимги адабий ёдгорликлардан бошлаб XVII асрга қадар бўлган ўзбек адабиёти хусусида кенг маълумот берувчи «Ўзбек адабиёти тарихи», академик В. А. Абдуллаев ва профессор Ф. К. Каримовларнинг шу номдаги (II—III китоблар) дарсликларида бу масалага алоҳида эътибор қилинади. Булардан ташқари, академик В. Зоҳидов, профессор А. Қайумовларнинг бир қатор илмий тадқиқот ва монографияларида тахаллус тўғрисида қимматли фикрлари баён қилинган.

Араб, эрон, форс-тожик адабиётларида шеъриятнинг пайдо бўлиши, унда тахаллуснинг қўлланилиши VII—VIII асрга бориб туташиб экан, шу халқлар билан бир ижтимоий шароитда турмуш кечирган, бир дарёдан сув ичиб, бир территорияда деҳқончилик қилган, расму русумида, урф-одатида тафовут бўлмаган ўзбекларда ёзма адабиёт тожиклар билан бир даврда пайдо бўлганлиги ва унда ижодкорлар номи, тахаллусининг ифодааланганлиги шак-шубҳасиздир. «Урхун-Енисей ёдгорликлари»да туркларга тегишли айрим саркарда ва давлат бошлиқларининг бошқа ном ёки унвон билан юритилишига доир ишоралар мавжуд. Мазкур ёдгорликдан олинган қуйидаги парча диққатга сазовор. Унда шундай ёзилади: «716 йили Қопоғонхон ғолибона урушдан сўнг тасодифан ҳалок бўлган. У ўзи ҳаёт пайтида катта ўғли

³⁰ Бертельс Е. Э. История персидско-таджикской литературы, с. 169.

Кучукхонни ворис деб эълон қилган эди. Тахтга даъвогар эса анъаналарга биноан тардушлар шоди (бошлиғи) Могилян эди. Элнинг амалда бошлиғи Кул Тегин эди. Кучукхон тахтга ўтиргач, Кул Тегин тўнтариш ўтказди. Кучукхон ўлдирилади, унинг вориси алп Элэтмиш қочади. Кул Тегин ҳокимиятга акаси тардушлар шоди **Могиляни Билка Қоғон** номи билан ўлтиргизади»³¹. Яна бир бошқа характерли момент ҳам шу битикларда ўз аксини топган. Бу факт давлат бошлиғи ва саркардага тегишли бўлмай, балки бевосита ижод ва ижодкорга дахлдордир. Юқорида номи зикр этилган Кул Тегин вафотидан сўнг, унинг қабри устида ёдгорлик тоши пайдо бўлади. Аммо қабр устидаги бу ёдгорликда ном ва сана ифодаланмай, балки саркарда саргузаштини баҳс этувчи битиклар ёзилган. Профессор А. Қаюмовнинг таъкидлашича, бу ёзувнинг ўзи иккига — кичик ёзув (110 мисра) ва катта ёзув (428 миср)га бўлинган. Жами 538 мисралик шеърий битикда Кул Тегиннинг ҳаёт йўли — ҳарбий юришлари, жангларда кўрсатган жасоратлари, туркларни бирлаштириш йўлидаги ҳаракатлари тавсифидан сўнг унинг вафотига доир марсия қисми ўйиб ёзилган. Мазкур сатр ижодкорининг номи ҳам тошга ўйиб ёзилган. У Кул Тегиннинг набираси Йўллуғ Тегиндир. Йўллуғ Тегин Кул Тегин ҳақидаги таасуротларини, қарашларини ҳам ифодалашга уринган. У қуйидагиларни мурожаат қилиб ёзади:

Оға инимлар, ўғлоним
Бирлашган улусим, будуним (халқим)
Унгдаги шод, апа беклар.
Сўлдаги тарқат буйрак беклар³².

Бу фактлар, биринчидан, VII—VIII асрларда турк шеърияти анчагина ривожланганлигидан далолат берса (аке ҳолда қабр тоши устида 538 мисралик шеър битилмаган бўлур эди), иккинчидан, ижод этилган асарлар муаллифи номининг кўрсатилиши одат тусига кирганлигидан гувоҳлик беради. Шундай бўлмаганда эди, Йўллуғ Тегин ўз номини кўрсатмаган бўлар эди. Турклар ўртасида ҳам асар автори номини қайд қи-

³¹ Қаюмов Азиз. Қадимият обидалари. Тошкент, 1972, 106-бет.

³² Уша асар, 107-бет. Шеърларнинг таржимаси ҳам А. Қаюмовнинг қаламига мансубдир.

лиш анъанаси узоқ ўтмишга бориб тақалади. Туркий рун ёзувларидан сўнг ўзбек олимлари ва ёзувчилари ўртасида асарга ўз номи ўрнида тахаллусини қўллаш анъанага айланган. Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Маҳмуд Қошғарий ва Аҳмад Югнакий сингари зукколарнинг тахаллуси борлиги ва уларнинг шу «сохта ном» билан шуҳрат қозонганлиги фикримизнинг исботидир. Шарқ халқлари адабиётида тахаллус қўллаш тарихи VII—VIII асрларга бориб тақалади.

Санъаткорлар ва донишмандлар томонидан тахаллус танлаш ва уни ўз асарларида ишлатиш сабаблари ёзма ёдгорликларда (тарихий, бадий асар ва тазкираларда) ўз аксини топмаган. Шу сабабли бу ўринда айрим ишораларга суяниб иш кўришга тўғри келади. Рус адабиётида тахаллусларнинг пайдо бўлиши ва қўлланилиш сабаблари, унинг турли хил кўринишлари хусусида мулоҳаза юритган В. Г. Дмитриев «Сохта ном»ни қабул қилишга туртки бўлган бир неча омилларни кўрсатиб ўтади. «Авторларнинг ўзларини рўйирост маълум этмасликларининг сабаблари хилма-хилдир. Улардан бир қисми ўз ҳақиқий исмини таъқиб этилишидан қўрқиб яширишга мажбур бўлган бўлса, бошқа бир қисми ўз фамилиясининг хунуклиги ёки ўзи жамиятда тутган мавқеининг унга адабиёт майдонида рўйирост чиқишга имкон бермаслиги сабабли ўз исмини яширган. Ёш бошловчилар ҳам, машҳур адиблар ҳам ўзларини танқид тифидан четга тортиш мақсадида адабий тахаллуслар паноҳида яширинганлар. Ёзувчиларнинг бошқа тоифаси эса тахаллусчилик анъанага айланганлиги учун, бошқа бировлари эса фамилиядошликдан қутулиш учун тахаллус танлашган бўлса, яна бир группа эса китобхонларни чалғитиш, уларни «сохта ном» остида ким яширинганлигини ўйлашга мажбур этиш мақсадида тахаллус остида яширинган.

Шон-шуҳратга бепарқ қарашлик ёки камтарлик сабабли ўз ҳақиқий номини кўз-кўз қилмаган, уни маълум қилишни хоҳламаган авторлар ҳам учраб туради»³³.

Тахаллусшунос олим Валентин Дмитриев рус адабиётида тахаллуснинг пайдо бўлиш сабабларини ат-

³³ Дмитриев В. Г. Скрытие свое имя, с. 5.

рофлича асослаган. «Ўз исмини яширганлар» номли китобида илгари сурилган фикрларни тасдиқлайдиган, илмий хулосаларини тўла асослай оладиган характерли фактларни келтиради. Булар масаланинг биринчи томонидир. Унинг иккинчи томони шундан иборатки, В. Г. Дмитриев илгари сурган фикрларини ўзбек адабиётига татбиқ қилиш масаласидир. Албатта, унинг ҳамма фикрларини ўзбек адабиётига татбиқ қилиб бўлмайди. Цензура таъқибидан қочиш, фамилиянинг мақсадга мувофиқ эмаслиги, ижтимоий аҳволнинг йўл бермаслиги, адабий танқид ўтидан сақланиш, матбуотни чалғитиш ва ўқувчилар оммасини ўйлантириш, шуҳратни хоҳламаслик ва камтарлик намунасини кўрсатиш мақсадида ўз фамилиясини яширишга интилиш каби ҳолатлар рус адабиёти учун хос хусусиятлардир. Аммо шунини айтиш лозимки, буларнинг аксарияти ўзбек адабиёти тарихи фактларига тўғри келмайди.

Урта Осиёда китоб нашр қилиш тарихи XIX асрнинг II ярмига тўғри келади. Юқорида айтиб ўтганимиздай, таҳаллус қўллаш масаласи тарихи VII—VIII асрларга бориб тақалади. Таҳаллус танлаш фамилиянинг маъқул тушмаслиги масаласи билан боғлиқлигини кўрсатувчи фактларни ўзбек адабиёти тарихида учратмадик. Европада йирик бой, катта мулк эгаси, таниқли ва эътиборли шахснинг ёзиш-чизиш билан шуғулланиши қандайдир гайритабiiий ҳолат ҳисобланган. Мулкдорлар нашр этилган асарлари учун гонорар олишдан ор қилганликлари учун ўз фамилияларини яширганлар. Бу хусусиятлар Шарқ адабиёти учун хос эмас. Чунки нашриёт бўлмагандан кейин пул тўлайдиган ташкилот ва қалам ҳақи хусусида гап бўлиши мумкин эмас. Гонорар олишдан ор қилиш туфайли ёки яна бошқа сабаблардан бўлса керак рус ва Европа адабиётларида аноним асарлар вужудга келган. Ҳатто айрим халқларда бадий асарларни муаллифларнинг фамилиясиз эълон қилиш ҳоллари учрайди. Буни корейс адабиёти мисолида кўриш мумкин. Ўзбек тилига ағдарилган «Бева кишининг ҳийласи» номли асарнинг аннотациясида: «Қадрли китобхон! Қўлингиздаги тўпلامга XIX асрда яшаган корейс ёзувчиларининг новеллалари киритилган. Уша давр одатига кўра, корейс ёзувчилари ўз асарларига номларини қўйишмас эди.

Бу бойсдан ҳам китобдаги новеллаларда авторларнинг исми кўрсатилмаган», деб таъкидланади³⁴.

Матбуотни чалғитиш, ўқувчиларни ўйлашга мажбур қилиш, адабий танқидчиликнинг ҳужумидан сақланиш каби сабаблар Шарқ адабиёти учун характерли эмас. Рус адабиётининг XVI—XVII асрлардаги тараққиётининг тезлашуви XVIII—XIX асрларга келиб, унинг ўсиш чўққисига кўтарилиши билан боғлиқ равишда адабиётшуносликнинг фан сифатида шаклланиши учун қулай шарт-шароит яратган. Китоб нашрининг жонланиши, махсус журналларнинг вужудга келиши ва унинг атрофида прогрессив воялар билан қуролланган таниқли ижодкорларнинг жипслашуви ана шу процессни янада жадаллаштирган. Натижада XIX асрга келиб, рус революцион-демократларининг отряди вояга етди. Уларнинг санъат ва адабиётга бағишланган йирик асарлари адабий жамоатчиликка манзур бўлди. Айни замонда улар мавжуд адабий масалалар билан жиддий шуғулланиб, яратилаётган ҳар бир асарни атрофлича таҳлил қилиш тўғрисида унинг камолини белгилаб бердилар. Бунда В. Г. Белинский, Н. Г. Чернишевский, Н. А. Добролюбов ва бошқаларнинг хизмати катта.

Шарқ халқлари тарихида бадий адабиёт учун жонкуярлик қилувчи бундай давр кўзга ташланмайди. Тўғри, Шарқда қофия, аруз вазни, бадий санъат, айрим жанрларнинг (ғазал, қасида, рубоий) назарий масалаларига бағишланган илмий ишлар, шоирлар ҳақида маълумот берувчи тазкиралар вужудга келган ва улардан айримлари бизгача етиб келган. Бироқ бу асарларда бадий жараён тараққиёти учун жонкуярлик, адабиётнинг ижтимоий-сиёсий функциясини барқарор қилиш учун кураш, ёзувчининг дунёқарашини шакллантириш ва талантини ҳар қандай хавф-хатардан асраб, мақсадга мувофиқ шаклланишини тўла таъминлаш учун (рус революцион-демократларида бўлганидек) ғамхўрлик қилиш етишмас эди.

Тазкираларда унинг муаллифи ўзи тўплаган материаллар асосида ижодкорлар ҳақида маълумот бериш билан чекланган. Кўпинча тазкиранавис тўплаган материалнинг етакчи қисмини ривоятлар (хусусан, Муҳаммад Авфий Бухорийнинг «Лубобул-албоб») ва

³⁴ Бсва кишининг ҳийласи. Тошкент, 1970.

шоирлар ижодидан келтирилган намуналар ташкил этган. Бунинг устига мазкур асарларнинг қўлда кўчирилиши ҳам анча қийинчиликларни туғдирган. Кўринадикки, Шарқ халқлари адабиётида матбуотни чалғитиш ва адабий танқиддан қочиш учун зарурат йўқ эди.

В. Г. Дмитриев томонидан тахаллус ҳақида илгари сурилган мулоҳазаларда ўзбек ва форс-тожик адабиётларига тегишли томонлар ҳам мавжуд. Шарқ халқлари адабиёти учун биринчи галда тахаллуснинг пайдо бўлишида цензура эмас, балки шоҳлар, дин ва шариат пешволарининг таъқибидан қўрқиниш туртки бўлганлиги ҳақидаги фикр характерлидир. Исломгача бўлган давр араб адабиётининг йирик вакилларида бири Абдулла ибн ал-Муқаффий ўзи яшаётган даврдаги идора усулидан норозилик билдирганлиги, эркин фикрларни ўртага ташлаганлиги учун 759 йилда осиб ўлдирилган. Худди шундай фожиа VIII асрда фаолият кўрсатган Исмоил ибн Ясар, Башшар ибн Бурд Тоҳириспийлар бошига тушган эди. Султон Маҳмуд Ғазнавийни ҳажв қилгани учун Абдулқосим Фирдавсий унинг ғазабига дучор бўлганлиги, кексалик чоғида умрини дарбадарликда ўтказганлиги маълум. Таниқли ижодкор адиб Собир Термизий ҳам бундай таъқибдан четда қолмаган. У тириклайин Амударёга оқизилган. Булардан ташқари, амалдор, шайх-зоҳидларнинг сир-асрорини фош қилганликлари учун ижодкорлар дарёда оқизилган, осиб ўлдирилган, тириклайин териси шилиб олинган. Ажаб эмас, тахаллус остида яширинишга шу фожиялар сабаб бўлгандир.

«Рус адабиётида бир хилдаги фамилияли кишиларнинг кўплиги, шунингдек, ўзга ном билан юритилиш «мода бўлганлиги» тахаллусга зарурат ҳозирлаган» — деган фикр Шарқ адабиётига хосдир. Чиндан бир қишлоқда «Аҳмад», «Раҳмат», «Вали», «Наби» каби номлар билан ўнлаб кишиларнинг аталиши шу жойдан етишиб чиққан донишманд ва шоирни ўйлантириб қўйган бўлиши мумкин. Улар кишиларни чалғитмаслик мақсадида тахаллус танлаганлиги ҳақиқатга яқин. Бу анъана ҳозир ҳам давом этмоқда.

Халқ ўртасида кенг тарқалган мана шу анъана туфайли бир қишлоқда ёки бир маҳаллада бир исмдаги бир неча киши бўлса, уларни бир-биридан ажратиш,

фарқлаш мақсадида ёши, буй-баста, семиз-ориқлиги, характер-хусусияти, касбу коридан келиб чиқиб, уларга «қўшимча ном қўйиш» — лақаб қўйиш ҳоллари давом этмоқда. Масалан, катта Мамлакат, кичик Мамлакат, Анакул ароба, Саттор тулум, Вали бурун, Халил хасис, Болта тракторчи, Аҳад ширин, Усто болта, Эгамберди узун, Ҳайдар дўлоб, Мурод магазинчи, Қўзи қассоб, Отақул дўхтур, Ҳоди калта, Тилав тоғора ва ҳоказо.

Иккинчидан, «мода» масаласи, яъни адабиёт оламидаги традицияларга эргашиш, уни давом эттиришга интилиш форс-тожик ва ўзбек адабиёти учун ҳам муштарак ҳодиса. «Лайли ва Мажнун» сюжети асосида Шарқ халқлари адабиётида юз элликка яқин асарнинг вужудга келганлигидан илм аҳли хабардор. Шунингдек, Низомий Ганжавийнинг «Хамса»чилик традициясини давом эттириш мақсадида Хисрав Деҳлавий, Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий, Ҳожуи Қирмоний, Мавлоно Ашраф, Абдулло Хотифий сингари ўнга яқин донишмандларнинг шеърят майдонида жавлон урганлиги кўпчиликка маълум. Бундай ҳодисани лирик жанрлар, хусусан, ғазалчилик мисолида ҳам яққол кўриш мумкин. Академик, А. М. Мирзоевнинг таъкидлашича, XII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб шоир тахаллусининг ғазал матлаида келиши қоидага айланган. Бу анъанага кўра сўнгги асрларда яшаб ижод этган санъаткорлар ёзган ғазалларининг 90—95 фоизида тахаллус ишлатганлар. Шундай экан тахаллусни барҳаёт ва бардавом адабий анъаналардан бири сифатида алоҳида қайд этишга тўғри келади. Фикримизнинг исботи учун арабларнинг Жамил исмли шоири тақдирига (701 йилларда вафот этган) тегишли воқеани келтирамиз: Жамил ўзи мансуб бўлган қабиладан Бусайн исмли қизни севади ва унга ишқий қўшиқлар бағишлайди. Бироқ Бусайннинг авлод-аждодлари Жамилнинг муҳаббатига қарши чиқишади ва қизни бошқа зировга бериб юборишади. Жамил билан Бусайн ўртасидаги муҳаббатнинг хазон бўлишига араблар урф-одатига кўра аёлни мадҳ этишнинг ман этилганлиги сабаб бўлди. Гуё Жамил бу ишқий ғазаллари билан қиз обрўйини поймол қилган³⁵. Ғазал ёзмоқ эса аёлни улуг-

³⁵ Литература Востока в средние века, часть II, с. 247.

ламоқ, ишқни куйламоқ демакдир. Жамил ва Бусайнлар фожиаси такрорланмаслиги учун шоирлар «сохта ном»га мурожаат қилишни афзал кўрганлар. Бу фикр озар адабиётшуноси Малик Маҳмудов томонидан ҳам илгари сурилади. Унинг ёзишича, «Исломиятнинг илк даврларида ғазал ёзиш таъқиб этиларди, ғазал ёзган шоирлар оғир жазоланарди»³⁶. Шу жазодан қутулишнинг йўли эса номини пинҳон тутиш ва унинг ўрнида тахаллус қўллашдир. Бундай мисоллар тарихда жуда кўп. Аммо шу фактнинг ўзи Шарқ халқлари ўртасида тахаллуснинг пайдо бўлишида фоже воқеалар сабаб бўлганлигидан шаҳодат беради.

Адабиётшунос Одилжон Носиров ўзбек ғазалиёти хусусида баҳс юритар экан, ўз монографиясида адабий тахаллусга боғлиқ айрим фикрларни ҳам баён этади. У профессор Е. Э. Бертельс ақидаларига суянган ҳолда қуйидаги сабаблар ҳақида баҳс юритади. Унингча, ўтмишда шоир асарларининг омма ўртасида кенг тарқалишида ҳофизларнинг хизмати катта. Саводсиз бўлган омма куйланаётган ғазалнинг кимники эканлигини унда ифодаланган тахаллус орқали билиб олади. Иккинчидан, ғазаллар ўзининг вазни, мавзуи, қофияси, радифи билан бир-бирига ўхшаганлиги сабабли унинг кимнинг қаламига мансуб эканлиги номаълум бўлиб қолган. Шунда бу ғазалнинг кимга тегишли эканлигини унда қўлланган тахаллус аниқлаб берган. Учинчидан, классик шеърят терминологиясининг бинокорликка нисбат берилиши, шеър тузилишининг уй қурилишига ўхшатилиши айрим хулосалар чиқаришга имкон беради. Жумладан, байт — уй, руки — устун, тарсеъ — айвон ва ҳоказо. Модомики шундай экан, бинони ниҳоясига етказган меъмор амалнинг кимга тегишли эканлигини ҳам қайд этади. Ана шу одат шеърятга кўчган бўлиши мумкин³⁷. Юқорида эслатилган мулоҳазалар Шарқ халқлари турмуш тарзидан келиб чиққанлиги учун улар ҳақиқатга яқин. Бизнингча, эслатиб ўтилганларга яна бир моментни қўшиш зарур. Шарқ халқлари адабиётида шеърят етакчи роль ўйнайди. Маълумки, шеърят жанрлари ҳажм жиҳатидан ихчам

³⁶ Маҳмудов Малик. Хотиб Табризийнинг адабий-танқидий қарашларига доир. «Озарбайжон» журнали, 1966, 11-сон, 204-бет.

³⁷ Носиров О. Ўзбек адабиётида ғазал. 14—15-бетлар.

бўлади ва уларга кўп сўзлилик ҳос эмас. Луғатларда «назм» сўзи изоҳланганда у «маълум ўлчов»даги илға қимматбаҳо дуру жавоҳирларни тизиш» деб таъкидланади. Демак, шеърят билан шуғулланувчи шоир ўқни аниқ нишонга олиши — айтмоқчи бўлган фикрини лўнда, аниқ, таъсирчан ифодалаш зарур. Бунинг учун у ҳар бир сўздан мақсадга мувофиқ фойдаланиши лозим. Узун, қўшалок ва айтиш қийин бўлган исмлар шеърятга гўзаллик бахш этолмайди, балки унинг кўркини бузади. Ана шу ҳаётий зарурат туфайли шоирлар ихчам, мазмунли ва жарангдор номни қидирганлар. Тахаллуснинг пайдо бўлишига сабаб бўлганлардан яна бири эстетик идеал масаласига боғлиқлигидир.

Маълумки, ота-оналар фарзандларига ўз дунёқарашлари, савиялари, орзу-умидлари нуқтаи назардан ном қўядилар. Улғайиб маълум соҳа, бўйича шуҳрат қозонаётган истеъдод соҳиби учун отаси қўйган номнинг мазмуни мувофиқ келмай қолиши мумкин. Шундан кейин у ўз эстетик позициясига мувофиқ ном — тахаллус танлайди. Хулоса қилиб шунни айтиш мумкинки, тахаллус Шарқ халқлари адабиётида VII—VIII асрларда пайдо бўлиб, узоқ асрлар давомида яшаб келмоқда ва ҳозирги кунда узукка қўйилган тилла кўздек бадийиятимизга ўз муҳрини босмоқда.

Тахаллус давом этади.

Улуғ Октябрь социалистик революцияси туфайли СССРда социалистик тузум қарор топди. Асрлар бўйи эзилган меҳнаткаш халқ шонли Октябрнинг нурафшон зиёсидан чексиз баҳраманд бўлди. Тенглар ичра тенг бўлган Совет Шарқи халқларининг ҳам иқболи ёруғ бўлди. Бахтли истиқбол уфқлари сари ҳамиша олға чорловчи социалистик тузум шароитида янги адабиёт туғилди. Совет адабиётининг пайдо бўлиши, шаклланиши ва тараққиётида В. И. Ленин ва у асос солган Коммунистик партия, Совет давлатининг оталарча ғамхўрлиги беқиёс бўлди. Қардош адабиётлар сингари ўзбек совет адабиёти пайдо бўлишининг дастлабки кунларидан бошлаб Совет ҳокимияти душманларига, буржуа миллатчиларига, адабиёт ва санъат ходимларига, пантуркист ва панисломистларга, «Санъат санъат учун» назарияси тарафдорларига қарши шафқатсиз ўт очди.

Ўзбек адабиётининг ғоявий ва бадиий жиҳатдан бақувват бўлишида Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Садриддин Айний, Муҳаммад Шариф Сўфизода, Абдулла Қодирийларнинг хизматлари катта бўлди. Умуман, адабиёт Октябрь революцияси туфайли ҳар томонлама ўсди. Агар инқилобга қадар асосан поэзия етакчи тур бўлиб келган бўлса, инқилобдан кейин проза, драматургия ҳам ривожлана бошлади. Дарҳақиқат, минг йиллар давомида классик шеърятда, умуман, бадиий адабиётда ҳукм сурган тахаллусни янги адабиётда қўллаш зарурати борми? деган савол туғилади. Бу борада тахаллусга доир илмий ишларда баъзи бир мулоҳазалар илгари сурилган. Масалан, В. Г. Дмитриевнинг «Ўз исмини яширганлар» китобида, Олтойнинг «Адабий тахаллуслар ҳақида» номли мақоласида тахаллус танлашга асосий сабаб — вақтли матбуот саҳифаларида синфий душманларни, бой-амалдор ва руҳонийларни фош этишга бағишланган асарларни очиқ имзо билан эълон қилиш, шахсий низо, келишмовчилик ва қарма-қаршиликларнинг кучайишига сабаб бўлиши мумкинлиги кўрсатилади. Ҳақиқатан ҳам қиёфаси фош этилган собиқ бой, амалдор, савдогар, руҳоний ёки муштумзўр ўзини танқид қилган мухбир ёки адибдан турли йўллар билан ўч олишга ҳаракат қилган.

Совет адабиёти ва унинг ажралмас қисми ҳисобланган ўзбек совет адабиётининг гуркираб ўсишида матбуот муҳим роль ўйнади. Янги социалистик воқелик позициясига ўтган ва унда мустаҳкам турган ижодкорлар партия атрофида уюшдилар. Уларнинг дастлабки асарлари совет матбуоти орқали ўқувчилар қалбидан катта жой олди. Бу икки томонлама характер касб этди. Биринчидан, матбуот атрофида уюшган ижодкорлар унинг масъул ходимлари сифатида иш юргизиб, газета-журналларнинг омма ўртасига етиб бориши, Коммунистик партия сиёсатининг тарғиб қилинишига муносиб ҳисса қўшдилар. Иккинчидан, совет матбуоти ёш ва қобилиятли ижодкорлар учун катта университет вазифасини ўтади. Даврий матбуотнинг қизгин ва қайноқ ҳаёти уларни ўз гирдобига тортди, чиниқтирди ва қаламларининг чархланишига, тафаккур оламининг кенгайишига, ижод уфқларининг кўп қиррали бўлишига имкон берди. Шунинг учун йирик сўз санъаткорлари ўз камолотларида совет матбуоти ролининг буюкли-

гини зўр қониқиш ва камоли эҳтиром билан эътироф этдилар. Масалан, Ўзбекистон халқ шоири, Ленин ва Давлат мукофотларининг лауреати Гафур Ғулом бу хусусда бундай ёзади: «15 сентябрдан (1928) бошлаб «Қамбағал деҳқон» газетасига секретарь бўлиб хизматга кирдим. Газетачилик менинг ижодий ўсишим учун университетлик ролини ўйнади. Ер ислоҳоти ўтиб, колхозлаштириш даври етган, қулоқларга қарши кураш қизғинлашган, шаҳарда ҳам, қишлоқда ҳам синфий кураш ғоятда авжга минган пайтлар эди, бирор кун йўқ эдики, «Қизил Ўзбекистон»да, «Қамбағал деҳқон»да, «Муштум»да ё бошқа журнал, газетада бирор мақолам, фельетоним, очерким ё шеърим босилмаса»³⁸.

Масаланинг учинчи, бевосита таҳаллусга дахлдор томонини ҳисобга оладиган бўлсак, газеталарда босиладиган танқидий материал, фельетон, ҳажвиянинг муаллифлари, Гафур Ғулом, Уйғунга ўхшаш ёзувчи ва шоирлар эди. Дарҳақиқат, давр тақозоси 20—30-йилларда ҳақиқий исм ва фамилияни пинҳон тутишни талаб қилар эди. Қатор журналист, ёзувчи, шоирларга нисбатан бу даврда ҳужумнинг кучайиши ва айрим ҳолларда эса бу қарама-қаршилиқнинг фожиа билан якунланиши уларни таҳаллус — яширин ном билан матбуотга чиқишларини тақозо қилар эди. Босмачи Эргаш кўрбошини қаттиқ ҳажв қилганлиги учун Убайдулла Завқийнинг қаттиқ калтакланиши ва 1929 йилда руҳонийлар томонидан Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг тошбўрон қилиб ўлдирилиши, «Озод Бухоро» (ҳозирги «Бухоро ҳақиқати») газетасининг ходимларидан Сирож Шарипов, Низомхўжа Муҳаммадиев, Ҳотам Каримовларнинг 1930 йилларда синфий душманлар томонидан фожиали ўлдирилиши юқоридаги фикримизга далил бўла олади. Ана шу сабабларга кўра, ўзбек совет адабиёти намояндалари мавсумий таҳаллуслар қабул қилиб, «яширин номлар» билан ўз асарларини эълон қилганлар. Ўзбекистон халқ ёзувчиси Абдулла Қаҳҳор бу ҳақда қуйидагиларни ёзади: «...Шу йил августда (1924) ой куйди. Ярим кечаси бутун шаҳар тарақ-туруқ бўлиб кетди: биров қозон чалган, биров то-

³⁸ Гафур Ғулом. Кечмиш ва кечирмишларимдан. Адабиётимиз автобиографияси. Тўловчи ва сўз боши муаллифи Л. Қаюмов, Тошкент, 1973, 178—179-бетлар.

Воқ синдирган... мен тунги шаҳарни тасвир қилиб ҳажвий шеър ёздим. Шеър шундай бошланар эди:

Чикди шаҳардан бала-бон,
Турли-туман ноғоралар.
Уч минг кетмон эгри бўлиб,
Мингта қозон синди, воёв!

Шеърни «Норин Шилпиқ» имзоси билан «Муштум» журнаliga юборган эдим, босилиб чикди. Шундан кейин «Муштум»нинг деярли ҳар сониди «Норин Шилпиқ» имзоси билан асарларим босилиб юрди. «Қизил Ўзбекистон», «Муштум», хотин-қизлар газетаси «Янги йўлда» «Норин Шилпиқ», «Мавлоно Қуфур», «Гулёр», «Эркабой», «Э-бой» имзолари билан қатнашиб турдим³⁹. Бундай ҳолни ўзбек совет адабиётининг бошқа вакиллари фаолиятида ҳам кўриш мумкин. Масалан, Садриддин Айний вақтли матбуот саҳифаларида «Айн», «Азғич», «Бир кечалик», «Футурист», «Бир мусофир», «Бухородан бир киши», «Ёлгон рўздор», «Ёлгончи», «Зимғойиб», «Идора» каби имзолар билан қатнашиб турган. Абдулла Қодирий эса «Шоший», «Алимов», «Жулқунбой», «Бойқуш», «Думбулбой», «Думбул жияни», «Думбулдемона», «Думбулбой ўғли», «Эл-бой», «Жарқинбой», «Жиян» ва ҳоказоларни пинҳон ном сифатида қўллаган⁴⁰. Ёзувчи Шариф Ризонинг 1931—1933 йилларда «Шодимат», «Қомсомол», «Дилшод», «Алқар», «Азамат», «Ошно», «Суръатжон», «Сумбул», «Журналист» тахаллуслари билан 300 дан ортиқ очерк, ҳикоя, фелъетонлари эълон қилинган⁴¹.

Ана шу тариқа ўзбек адабиётида талайгина мавсумий ёки вақтинча тахаллуслар вужудга келган. Мамлакатда қулоқлар, бойлар, босмачилар синф сифатида тугатилгач, мамлакат қишлоқ хўжалигида коллектив хўжаликлар қарор топгач, маданий инқилоб амалга оширилгач, индустрилаштиришда катта ғалабалар қўлга киритилгач ҳаётимизда туб сифат ўзгаришлари юз бера бошлади. Булар янгиликнинг эскилик устидан улкан ғалабаси эди. Совет тузумининг куч-

³⁹ Қаҳҳор А. Озгина ўзим ҳақида. Адабиётимиз автобиографияси, 190—191-бетлар.

⁴⁰ Қориев Б. И. Адабий тахаллуслар ҳақида. «Ўзбек тили ва адабиёти» журнаli, 1967, 1-сон, 51—58-бетлар.

⁴¹ Олимов Адҳам. Шариф Ризо (Ҳаёти ва ижоди). «Ўзбек тили ва адабиёти» журнаli, 1974, 4-сон, 70-бет.

қуввати бениҳоя ҳаётбахш асосларга эга. Булар туфайли журналист ва ёзувчиларга синфий душманлар томонидан бўлиб турадиган хавф-хатарлар батамом барҳам еди. Санъаткорлар учун эркин ижод этишга қулай шарт-шароитлар, кенг имкониятлар туғилди. Шундан кейин адабий таҳаллусга муносабат авторнинг ўз эрки-хоҳишига боғлиқ бўлиб қолди⁴². 20 ва 30-йилларда ишлатилган таҳаллуслар бугунги кунда архаиклашиб қолди. Ҳатто уларнинг кимга тегишли эканлигини аниқлаш бугунги авлодга анча мушкул. Масалан, «Бухоро ҳақиқати» газетасида ишлатилган мавсумий таҳаллуслар сони юздан ортиқ бўлиб, уларнинг кимга тааллуқлилигини аниқлаш эндиликда муаммо бўлиб қолмоқда. Бу ҳодисани республика, область газеталари мисолида яққол кўриш мумкин. Марҳум Боис Қориев (Олтой) томонидан бошланган хайрли иш ўз ниҳоясига етса нур устига аъло нур бўлар эди.

20 ва 30-йилларда бадний асарларни матбуотда ўз фамилияси билан эълон қила олмаслик ҳодисаси ҳозирги кунда ўз эрки, миллий озодлиги, ҳақ-ҳуқуқи учун курашаётган мамлакатларда ҳам давом этмоқда. Реакция ва таъқиб кучаяётган ҳозирги шароитда миллий мустақиллик ва тараққиёт учун курашаётган мамлакатларнинг адиблари ўз асарларини сохта номлар остида эълон қилмоқдалар. Масалан, Жанубий Африка Республикасининг шоири Марселино дос Сантоснинг шеър ва поэмалари матбуотимизда неча марталаб босилган. Унинг дастлабки шеърлари «Литературная газета» саҳифасида 1957 йилда эълон қилинган эди. Унинг асарлари газета ва журналларимизда тез-тез босилиб туради. Аммо бу асарлар Марселино дос Сантос имзоси билан эмас, балки Лилинью Михайя, Карлас Калунгано ва К. Маала таҳаллуслари билан чоп этилади. Бунинг сабаби бор, албатта. Ўз халқи

⁴² Ҳозир ҳам газета ва журналларда, хусусан, уларнинг ҳажвиёт ва сатирага бағишланган бўлимларида («Наштар», «Қармоқ», «Гулқайчи», «Одил Балиқчи» ва бошқалар), «Муштум» саҳифаларида «сохта номлар» — таҳаллуслар билан материаллар чоп этилмоқда. Бу кимдандир ва нимадандир қўрқиш туфайли бўлмай, балки бир фамилияни бир сонда бир неча марта такрорламаслик (баъзан бир сонда маълум авторнинг 2 материали берилиши мумкин), ўқувчиларни қизиқтириш, айни чоқда эътиборни кўпроқ жалб қилиш каби сабабларга кўра қўлланилади.

миллий озодлиги учун курашаётган Жанубий Африка Республикасининг жасур, курашчи фарзанди ҳаётининг ҳар дақиқаси хавф остида қолганлиги сабабли эрк ва озодлик душманлари уни ўз ораларидан йўқотишга ҳаракат қилаётганликлари учун у ўзининг ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қилувчи, бахт-саодатини тараннум этувчи, меҳрибон халқини курашга даъват қилувчи оташин шеърларини ўз фамилияси билан эмас, балки тахаллуси билан эълон қилади. Бунинг характерли томони шундаки, Марселино дос Сантоснинг тахаллусида кураш руҳи акс этган. Жумладан, Марселино дос Сантос тахаллусларидан бирини Лидия Некрасова қуйдагича изоҳлайди. Маълум бўлишича, Лилиньо Марселино дос Сантоснинг ёшлиқда эркалаб айтилган номи, Макайя — ўтнинг бир тури бўлиб, жуда ўткирлиги сабабли, юлмоқчи бўлганларнинг қўлини қирқаркан⁴³. Демак, унинг тахаллуси рамзий моҳиятга эга. Асримизнинг 60-йилларида Марселино дос Сантоснинг она халқи ўз мустақиллигини қўлга киритиш бахтига эришди. Шундан сўнг у Совет Иттифоқига хат йўллаб, асарларини ўз фамилияси билан эълон қилишни сўради. Унинг илтимоси қондирилди. 1961 йилдан бошлаб унинг асарлари очиқ имзо билан эълон қилинмоқда. Марселино дос Сантос бошига тушган оғир кун ҳозир ҳам миллий мустақиллигини қўлга кирита олмаган халқлар ҳаётида юз бермоқда.

Шаклан миллий, мазмунан социалистик совет адабиётида, шунингдек, унинг жанговар отрядларидан бири ҳисобланган ўзбек совет адабиётида пайдо бўлган тахаллусларнинг ҳаммаси ҳам юқорида кўрсатилган ҳаётий эҳтиёж туфайли қабул қилинмаган. Уларнинг аксарияти ўзбек ва бошқа Шарқ халқларининг классик адабиёти ҳаётбахш анъанаси таъсирида вужудга келган бўлса, бошқа бир қисми эстетик идеал туфайли майдонга келган. Азиз китобхонларга «Қутлуғ қон», «Навойи», «Олтин водийдан шабадалар», «Қуёш қораймас», «Нур қидириб», «Болалик», «Улуғ йўл» сингари йирик прозаик асарлари ва ўнлаб поэма, шеърый тўпламлари, илмий мақолалари, публицистик асарларини мерос қилиб қолдирган буюк адиб Мусо Тош-

⁴³ Некрасова Л. Конец псевдонима. «Литературная газета», 1961, 25 июля, № 88.

муҳаммедовни Совет Иттифоқида, шунингдек, чет мам-
калатларда исму фамилияси билан эмас, балки «Ой-
бек» тахаллуси билан танишади ва ҳурмат қилишади.
Шундай фикрларни Раҳматулла Отақўзиев — Уйғун,
Мақсуд Маъсумбек ўғли — Шайхзода, Манзура Собир-
рова — Ойдин, Абдураҳим Абдуллаев — Ғайратий, Ко-
мил Нуъмонович Нуъмонов — Яшин ва бошқалар ҳа-
қида ҳам айтиш мумкин. Ойбек, Уйғун, Ойдин, Шайх-
зода, Ғайратий ва Яшинлар дастлабки асарларини шу
тахаллуслари билан эълон қилишган ва умрларининг
охиригача ҳам унга содиқ қолишмоқда. Қуёшли рес-
публикамиз ижодкорларининг бошқа бир гуруҳи эса
беvosита ўз исму фамилиясини ўрнида қўллаб ижод
қилишди ва қилишмоқда. Ҳамид Олимжон, Ғафур
Ғуллом, Султон Жўра, Абдулла Қаҳҳор, Собир Абдул-
ла, Шариф Нурхон, Ҳамид Ғуллом, Иброҳим Раҳим
шулар жумласидандир. Бу ерда номлар ўз ҳолича қол-
дирилиб, фамилиялардаги *-ов*, *-ев* қўшимчалари олиб
ташланган. Шу туфайли улар анча қисқариб, шоиро-
на тус олган ва адибларимизнинг адабий тахаллуси
сифатида шуҳрат қозонган. Ўзбек адабиётининг Қуд-
дус Муҳаммадий, Амин Умарий, Раҳмат Файзий, Ду-
шан Файзий каби вакиллари ҳам юқоридаги тахаллус-
лар остида ижод қилишади. Бу ҳодиса ҳам тахаллус
танлашда ўзига хос йўл бўлиб, унда ижодкорнинг номи
тўла сақланади, отасининг исмига эса *-ий* қўшимчаси
қўшилади. Миртемир (Турсунов), Зулфия (Исроилова),
Мирмуҳсин (Мирсаидов), Сайёр (Пўлатов) каби санъ-
аткорлар номини тахаллус ўрнида қўллашни маъқул
кўришган ва шу ном — тахаллус билан эътибор қозо-
нишган. Юқоридаги таснифларга киритилмай қолган
ёзувчи, олим ва шоирлар ўз исми ва фамилияси билан
юритилади. Буларга Шароф Рашидов, Назир Сафаров,
Йўлдош Шамшаров, Ўлмас Умарбеков, Аҳаджон Ҳа-
санов, Неъмат Аминов, Йўлдош Муқимов ва бошқа-
ларни кўрсатиш мумкин.

Хуллас, тахаллус танлашда санъаткорлар ўтмиш
анъаналарига риоя қилиш билан бирга, замон зайли-
ни ҳам ҳисобга олмоқда. Бу ҳодиса тахаллус танлаш-
нинг форма ва усуллари хилма-хиллигини кўрсатиш
билан бирга, унга бўлган эстетик муносабат — талаб
ҳам кун сайин ошиб бораётганлигидан гувоҳлик бе-
ради.

Тахаллус чаманзори

Теран мазмунли, қуйма, жарангдор, нафис, сиқик тахаллуслар ўз муаллифи эстетик дидини намоиш қилиши билан бирга, ўзгаларга ҳам роҳат бахш этади. Сиз чуқур хаёлга чўмасиз, узоқ тафаккур қиласиз ва гоят мазмунли тахаллус ижодкорларига минг-минг тасанно айтасиз. Адабий тахаллус ҳар бир сўз санъаткорининг маънавий дунёсини кўз-кўз қилади, беқиёс хислат-фазилатларини, табиатини китобхонга маълум қилади. Улуғ шоир ва буюк мутафаккир Алишер Навоий тахаллусга гоят эътибор берган. Алишер Навоий ўзбек тилида бунёд этган асарларига «Навоий» тахаллусини қўллаган. Умрининг охириги йилларида ёзилган «Лисонут-тайр»да бу анъанани тарк этиб, унда «Фоний» тахаллусини ишлатган. Алишер Навоий бу масалада шубҳа туғдирмаслик мақсадида ўқувчиларга изоҳ беришни лозим топган ва фикрларини «Лисонут-тайр»нинг «Бу китобда тахаллус тағйирининг узри» деган қисмида ўз тахаллусининг «тағйири» масаласи билан чекланиб қолмасдан, балки умуман тахаллус бобидаги қарашларини, эстетик позициясини ифодалади:

...Уйлаким ҳар кимса неким қилғуси,
Баъзи ишта бор анинг бир белғуси.
Ким ўзи тахсисига имлодур ул,
Мухри ё тавқиъ ё тамғодур ул.
Сафҳа дебосию назм иншосидур,
Ким тахаллус нозими тамғосидур.
Бу нишони бирла топти имтиёз,
Не варақким назм қилди аҳли роз —
Ким бу Саъдий ё Низомийнинг дурур.
Ё бу Хисравнинг, бу Жомийнинг дурур.
Форсий назм ичра чун сурди қалам,
Назмнинг ҳар синфини қилди рақам.
Менки турк алфозига айлаб шуруъ,
Назм топти табъу килкимдин вуқуъ.
Чун саҳоби табъим ўлди дурфишон,
Назмима эрди Навоийдин нишон.
Даҳр боғида бўлуб комим раво,
Комронлар топти назмимдин наво.
Файз етқач ул маонийдин манго,
Топти белғу назми Фонийдин манго.
Чун «Лисонут-тайр» оғоз айладим,
Турфа қушлар бирла парвоз айладим.
Мунда ансаб эрдиким тузғоч наво,
Бўлса назмимга Навоийдин адо —
Ким наво қушлар тили алҳонидур,

Дилкаш афғони хазин достонидур.
 Туркий услуб эрди ҳам бу достон,
 Топкудек эрди Навоийдин нишон.
 Бу рақамда Фоний айларга лақаб,
 Мустамаъ бўлгонга айтурмен сабаб...
 Гарчи бу икки таносиб ёр эди,
 Назмима ҳам бу тахаллус бор эди.
 Гар тахаллус мунда Фоний айладим,
 Бу таносиблардин они айладим⁴⁴...

Кўринадики, Алишер Навоий масаланинг тарихидан гап бошлайди. Шоир ёшликда назм шайдоси бўлганлиги, «турк алфози» — лафзида кўнгилда пайдо бўлган ғаройиботларни ифодалагани хусусида гапирди. Жаҳон шеърлятида ўзидан яхши ном қолдириб, унинг боғини муаттар ҳидли рангли гуллар билан безаган Шайх Муслиҳиддин, Илёс Юсуф ўғли, Яминиддин ибн Маҳмуд ва жомлик Абдураҳмонларнинг бадий асарларидаги тамгалари — Саъдий, Низомий Ганжавий, Хисрав Деҳлавий, Жомий эди. Навоий ана шу буюклар изидан борди, уларнинг форсий назмларини ўзга ҳис-ҳаяжон билан ўқиди, кўп нарса ўрганди. Устозларининг ҳурматини сидқидилдан бажо этди ва икки тилда (форс-тожик ва ўзбек тилида) қалам тебратди. Бунинг учун иккита тахаллус танлади. Форс-тожик тилларида яратилган шеърларига «Фоний», туркий тилида яратилган шеърларига «Навоий» тахаллусини қўйди. Алишер Навоий ана шундай изоҳот — лирик киришлардан сўнг асл мақсадга ўтади, тахаллус қўллаш масаласида содир бўлаётган «жузъий» ўзгаришлар учун ўқувчидан уэр сўрайди. Келажак авлод қийналмасин, чалкаш фикрлар ҳосил бўлмасин учун ўзбек тилидаги асарида «Фоний» тахаллуси қўйилаётганининг боисини тушунтиради. Навоий тахаллусга шунчаки, бошқалардан фарқ қилувчи формал восита сифатида қарамайди. Аксинча, тахаллусга ўз эстетик позицияси нуқтаи назаридан эътибор қилади ва шундай юксак мезон, ўта талабчанлик меъёри билан унга баҳо беради. Демак, тахаллуснинг эстетик ва социал моҳиятини Навоий қалб-қалбидан чуқур тушувади. Бу фазилат, айниқса, унинг «Лисонут-тайр» асари учун қўл келади. Биргина сўз шоир ниятларининг таржимони бўлиб, у айтмоқчи бўлган ғояларни, мақсад-

⁴⁴ Алишер Навоий. Асарлар, II том, 241—243-бетлар.

муддаони ўқувчига етказиш бахтига муяссар бўлади. Шу жумлани чуқурроқ таҳлил этиш учун «Лисонут-тайр» хусусида озгина мулоҳаза юритиш мақсадга мувофиқдир. Алишер Навоий болалик йилларида Фариддин Атторнинг «Мантиқут-тайр» асарини ёддан билган. Шонр 1500 йилда «Лисонут-тайр» асарини ўз итмомига етказди. Алишер Навоий олтмиш йиллик умри давомида тўплаган ҳаётий тажрибасини, ҳаёт, инсон, мавжудот, илоҳиёт ва бошқа воқеа-ҳодисалар, нарсалар хусусидаги қарашларини умумлаштиради, бу борадаги позициясини янада ойдинлаштиради. Алишер Навоий камтарлик билан «Лисонут-тайр»ни Ф. Аттор асарининг таржимаси, дейди. Аслида бундай эмас. Тўғри, у Ф. Аттор талқин этган аллегорик образларни сақлайди, қушларнинг тариқат водийси бўйлаб сафарини давом эттиради, Семурғни излашига халақит бермайди. Бу қушларнинг аксарияти афсонавий Семурғни излаш йўлида ҳалок бўлади. Улар борилиши лозим бўлган нуқтага ҳам етишади, аммо Семурғ топилмайди. Ана шунда Навоий дoston марказида турган масала моҳиятини равшан қилувчи, ўз позициясини кўрсатувчи фалсафий мисраларни яратади:

Кўрдилар ўзни қаёнким тушди кўз,
Оллоҳ-оллоҳ, не ажойибдур бу сўз.
Ким қилиб Симурғ ўттуз қуш ҳавас,
Ўзларин кўрдилар ул Симурғу бас⁴⁵.

Бу мисралар муҳтарам ўқувчини ўйлантириб қўяди. Ўқувчи чуқур ҳаёл оламига гарқ бўлиб, узоқ ўйлайди, фикрлайди ва ниҳоят XV аср тарихий ҳаёти, фалсафий қарашлари даврасида сайр этади. Навоийнинг худо, табиат, мавжудот ва унинг гултожи саналган инсон хусусидаги хулосаларини тушуниб етади. Буларнинг ҳаммасини бир-бир тушуниб етгач, синтез — якунига келади. Алишер Навоийнинг улуғлиги шундаки, у ҳақиқий ҳаётда яшаб тургани ҳолда уни фаҳхламаслик ва инкор этиш, афсонавий «ҳаёт» излашни ва бу йўлда қурбонлар беришни ўта бемаънилик деб ҳисоблайди. «Лисонут-тайр»нинг «Мантиқут-тайр»дан фарқи фақат шу билан эмас. Алишер Навоий ўқувчини юқорида қайд қилинган фикрга олиб келиш учун дostonга ўнлаб характерли ҳикояларни қўшади

⁴⁵ Ўша жойда, 120-бет.

ва бу ҳикоялар билан ўз позициясини аниқлаб олади. Мазкур ҳикоялар Ф. Аттор асарида учрамайди. «Лисонут-тайр»га «Фоний» тахаллусини қўллаш мақсадга мувофиқ келади ва ҳаёт устидан шоир ҳукмининг тантанасини намойиш этади. Ҳуқнинг нишонга аниқ етгани мерган ҳунарининг баландлигидан нишона бўлса, адабий тахаллуснинг кўзланган мақсадга мувофиқ ишлатилиши ижодкор маҳоратининг юксаклигидан, тафаккур дунёсининг беқиёслигидан далолат беради. Алишер Навоийнинг бу асарида аллегорик образлар, рамзлар, тимсолларга суянишидан мақсади тамоман ўзгача эканини ўзи тан олади ва уни ёзиб ҳам қолдиради. Шоир ўзининг «Муҳокаматул-луғатайн» асарида бу ҳақда қуйидагиларни ёзади: «Чун «Лисонут-тайр» алҳони била тараннум тузипмен, қуш тили ишорати била ҳақиқат асрорин мажоз суратида кўргузупмен»⁴⁶.

Алишер Навоийнинг тахаллус ҳақидаги қимматли фикрлари, унга нисбатан тутган позицияси инқилобгача бўлган ўзбек адабиётининг барча вакилларига хосдир. Шу боисдан ҳам улар адабий жараёндаги бу анъанага бепарқ қарашмаган, аксинча, уни қабул қилишдан олдин жиддий мулоҳаза юритишган, маълум бир принципга қатъий амал қилган ҳолда имкони борича ҳеч ишлатилмаган, қўлланмаган сўзлардан тахаллус танлашга уринишган.

XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошида бу традиция кенг тарқалади. Бу жиҳатдан Шарқнинг аллома санъаткори, буюк реалист ёзувчи Садриддин Айний қолдирган адабий мерос катта аҳамиятга эга. Жумладан, устоднинг қомусга қиёс этгулик асарларида тахаллус хусусида диққатга сазовор мулоҳазалар баён этилган. Устод ақидаларининг муддаога тааллуқли эканлигини инобатга олиб, уларни тўлароқ келтиришни маъқул кўрдик. Устод Айний ёзади: «Мен бу ерда ўзимнинг адабий тахаллусларим ҳақида бир неча сўз ёзишим лозим. Бухорога келишимнинг дастлабки йилларида одамлар (баъзи кимсаларни истисно қилганда) менга кўп назар билан қараб, таҳқиромуз оҳангда саҳройи (қишлоқи) деб атар эдилар. Шу муносабат билан мен паст маънодаги «Сифлий» сўзини тахаллус қилишга қарор қилдим. Аммо кейинроқ бу

⁴⁶Алишер Навоий. Асарлар, 16-том, 120-бет.

тахаллус ўзимга маъқул бўлмади. Одамлар мени паст деб билишса, бу уларнинг иши. Аммо ўзимни ўзим нега паст санай. Паст, тубан маънодаги «сифлий» сўзини тахаллус сифатида ишлатишдан воз кечдим, ўзимнинг қашшоқ, муҳтожлигимга иқрор бўлдим ва муҳтожий сўзини ўзимга тахаллусликка муносиб кўрдим. Шундан сўнг ёзган шеърларимда вазнга сиғишига қараб гоҳ «Муҳтож», гоҳ «Муҳтожий» тахаллусини ишлата бошладим»⁴⁷. Кўринадики, ушбу парчада тахаллус танлаш билан боғлиқ бўлган икки-уч муҳим принцип ўз ифодасини топган. Булардан бири, атрофдаги одамлар, муҳит ва жамоатчилик таъсирида тахаллуснинг вужудга келиши масаласи бўлса, иккинчиси, ижодкорнинг ижтимоий аҳволига боғлиқ тарзда тахаллусларнинг танланиши, учинчиси, шеър вази тақозоси билан тахаллус вазифасидаги сўзнинг баъзан ўзгартириб ишлатилиши масаласи ҳисобланади. Садриддин Айний ўз мулоҳазаларини давом эттирар экан ҳаёт машаққатлари, турмуш қийинчиликлари қийноғида ўз ҳаётида содир бўлган айрим жузъий ўзгаришлар таъсирида «Жунуний» тахаллусини ўзига раво кўрганлигини таъкидлайди. Бу ўринда тахаллус танлаш йўлидаги учинчи принцип, яъни ижодкор характер — хусусиятидаги белгилар, ҳолатларни ҳам тахаллус танлашда маълум таъсири борлиги намоён бўлади. Бу ўринда устод Садриддин Айнийнинг фикрларини келтиришни лозим топдик: «У вақтларда баъзи муллабаччалар, хусусан, бухоролик муллабаччалар ва муллазодалар шеър айтиш ҳавасига тушиб қолардилар, ҳатто алифбе саводига эга бўлмаганлари ҳам уларнинг бу орзуларига моне бўлмасди. Аммо шеър машқ қилиб, бирор байтни майдонга келтиришдан олдин ўзлари учун тахаллус қидирардилар. Ҳар бири бу сўзни танлаб, ўзига тахаллус қилиб олар, бир-бирига шу тахаллус билан мурожаат этиб завқланар, тахаллусларнинг маъносини сўраб-суриштирар, ўша сўзнинг тахаллус бўлишга муносиб ё номуносиблиги ҳақида мунозара қилишар, ҳар қайсиси ўзига ўз тахаллусини афзал деб ҳисобларди. Тахаллуснинг афзаллиги ҳақида уларнинг биринчи далили шу сўзнинг камёб, ажойиб бўлишида,

⁴⁷ Садриддин Айний. Асарлар. Саккиз томлик, биринчи том, Тошкент, 1963, 54—56-бетлар (Бундан кейинги парчалар ҳам шу китобнинг кўрсатилган бетларидан олинган).

ҳозирги ва ўтган замон шоирлари тарафидан тахаллус сифатида ишлатилмаган бўлишида эди». Ушбу парчада уч характерли принцип мавжуд. Айрим адабий муҳитда тахаллус танлашнинг шунчаки ҳою-ҳавас, «мода» учун хизмат қилганлиги (зинҳор халқчил шоирлар эмас) характерли ҳолатлардан бири бўлса, иккинчи муҳим томони, тахаллус вазифасида келувчи сўзнинг мазмуни, маъноси, масаласидир. Бу принцип ғоят характерли бўлиб, бунга халқчил шоирлар, айниқса, қатъий эътибор беришган. Учинчи муҳим томони, у ёки бу сўзнинг тахаллус вазифасида қўлланган-қўлланилмаганлигидир. Бир тахаллусда ўнлаб шоирларнинг қалам тебратиш, газалда ёхуд қасидада тахаллусдан бўлак белгиларнинг ифодаланмаслиги, матбуот, нашриётнинг йўқлиги туфайли бир талай чалкашликлар содир бўлди. Айниқса, бир тахаллусдаги шоирлар шеърларининг аралашгани хусусида адабиёт тарихи ўнлаб фактларни билади.

Устод Садриддин Айний ўзбек ва тожик адабиётининг катта билимдони эди. Тарихий фактларни билиш бобида устод олдида жасорат пайдо қилиб, ундан ўтадиганлар йўқ деса, хато бўлмас эди. Бир тахаллусда бир неча шоирларнинг қалам тебратиши зукко ва фасеҳ донишмандларни ҳам чалкашликларга олиб келди. Адиб навоийшунослик бобида катта меҳнат қилиб ана шу соҳанинг шаклланиши ва камол топишига сезиларли улуш қўшганлардан ҳисобланарди. Унинг «Улуғ ўзбек шоири Алишер Навоий», «Навоий ва тожик адабиёти» каби мақолалари, шунингдек, тинмай изланишлар натижасида яратилган «Хамса»нинг қисқартирилган варианты совет навоийшунослик фанининг улкан ютуғидир. «Хамса»ни пухта ўрганиш ва қисқартириш, нашрга тайёрлаш, унинг «Ҳазойинул-маоний асари билан шуғулланиш, форс-тожик тилидаги меросини чуқур ва ҳар томонлама тадқиқ этиш заминида устоднинг «Алишер Навоий» номли монографияси вужудга келди. 1948 йилда Тожикистон давлат нашриётида нашр этилган бу илмий тадқиқот устодга катта шухрат келтирди. Мазкур монографияда Фоний — Навоий адабий меросидан намуналар илова қилинди. Қасида, рубоий, муаммолар билан бир қаторда шоирнинг 97 газали киритилди. Навоийшуносликнинг 40-йиллардаги тараққиёти шуни тақозо этарди. Чунки Навоийнинг ўзбек тилидаги адабий мероси кенг тарқал-

ган ва у хусусда илмий ишлар вужудга келган, алоҳида китоб ҳолида босилиб чиққан эди. Буни Фоний — Навоий мероси бобида айтиб бўлмас эди. Шуни ҳисобга олиб Садриддин Айний турли тарқоқ манбалардан Фоний таҳаллуси билан муҳрланган асарларни тўпладики, уларнинг сони минг байтга етди. Аммо уларнинг икки юз байтдан ортиқроқ қисми тадқиқотчида шубҳа туғдирди. Шу боисдан монографияга етти юз ўн бир байти киритилди.

Кейинги йилларга қадар Фоний — Навоий форс-тожик тилидаги асарлари куллиётининг илмий жамоатчилиikka маълум бўлмаганлиги устод олдида турган мушкулотни янада оғирлаштирди. Буни қалбдан ҳис этган Садриддин Айний кутилиши мумкин бўлган чалкашликларни қайд қилди. Сўнгги йилларда профессор Ҳамид Сулаймонов томонидан олиб борилган илмий тадқиқотлар, хусусан, ёш олим Шамсулла Девонаевнинг Фоний Қашмирий адабий меросига доир ишлар бу чалкашликларни аниқлаш имконини берди. У Садриддин Айний монографиясига киритилган ғазаллардан тўқсон биттаси Фоний Қашмирийга тааллуқли эканлигини исботлади. Кўринадикки, таҳаллусдан бўлак аниқ ва ишончли белгиси бўлмаган классик шоирлар адабий мероси ҳақида фикр юритиш маълум эҳтиёткорликни талаб этади. Айниқса, бир таҳаллусда бир неча шоирнинг бир тилда асар яратиши бу мушкулотни янада оғирлаштиради.

Устод Айний ўз таҳаллуси тарихига доир мулоҳазаларини давом эттиради. «Менинг шеър ёзишимни эшитиб таҳаллусим ва унинг маъносини сўрай бошладилар. Бу сўроқлар жонимга тегди. Маъноси кўп бўлган сўз топиб таҳаллус қилмоқчи бўлдим. Шу мақсад билан луғат китобини варақлар эдим, кўзим «айн» сўзига тушди. Луғатда бу сўзнинг 48 хил маъноси кўрсатилган эди. Энг муҳимлари чунончи, шулар: 1) кўз, 2) қулоқ, 3) офтоб ва яна бошқалар. Мен бу сўзнинг кўз ва қулоқ маъноларига нисбат бериб, ўзимга «Айний» таҳаллусини қабул қилишга қарор этдим»⁴⁸.

Демак, устод Айний сўнгги таҳаллусга қадар изланган. Адиб қатъий бир фикрга келгунга қадар «Сифлий»,

⁴⁸ Садриддин Айний. Асарлар. 1-том, Тошкент, 1963, 55—56-бетлар.

«Муҳтожий», «Жунуний» каби тахаллуслар билан асарлар яратган. Аммо ўзининг гувоҳлик беришича, унинг юқоридаги тахаллуслари билан яратилган асарлари муаллиф томонидан йўқ қилиб юборилган. Устоднинг «Жунуний» тахаллуси XIX асрнинг охири ва XX аср бошларида яшаган, жуда қисқа умри давомида ажойиб лирик асарлар ижод этган Ҳайратнинг «Гоҳи Жунунийга итоб туморин осардинг, гоҳи Камолӣга ширин сўз айтардинг» мисрасида сақланган, холос.

Устод Садриддин Айний «Эсдалиқлар» асарида «Айний» тахаллусини ўзига қабул қилишдан аввал мазкур сўзнинг бошқаларга «Сохта ном» вазифасида ишлатилган-ишлатилмаганлиги билан ҳам қизиққан. Қатъий бир хулосага келиш мақсадида у шоирлар ҳақида маълумот берувчи қатор тазкираларни кўздан кечирган. Устоднинг ёзишича, у Лутф Алибек Озарийнинг «Оташкада» ҳамда Давлатшоҳ ибн Бахтшоҳи Самарқандийнинг «Тазкиратуш-шуаро» асарларини синчиклаб ўрганган. Шеършунослик ва тарих билишда эътироф этилган ўратепалик Мулла Холдан маслаҳат олган. Мулла Хол устод саволига: «Мен бу сўзни бирор шоирнинг тахаллуси сифатида кўрган эмасман. Фақат Мисрда бир олим ўтган, у Саҳиҳ Бухорийга шарҳ ёзган, ўшанинг илмий лақаби «Айний» эди», — деб жавоб қайтаради. Ўзидан олдин ушбу сўзнинг тахаллус маъносида истифода этилмаганлигига қаноат ҳосил қилгач, устод ўз шеърларида «Айний» тахаллусини кирита бошлайди. Бизнингча, XIX аср Бухоросида Алишер Навоий «Мажолисун-нафоис» тазкирасининг нусхалари маълум бўлмаган ёки у Айний ва Мулла Холлар қўлига тушмаганга ўхшайди. Акс ҳолда улар XV асрда «Айний», «Жунуний» тахаллусли шоирлар ўтганлигини қайд қилишган бўлишарди. Алишер Навоий «Мажолисун-нафоис»да «Мавлоно Жунуний Ҳирийликдур. Шеъри ёмон эрмас экандур. Аммо назмда табъи ҳажв ва ҳазл сари мойил эркандур»⁴⁹, — деб ёзади. Бу асарда қуйидагилар қайд қилинган: «Мавлоно Айний ўбалиқдур. Ҳофиздур китобат ҳам қилур ва табъи ҳам назмларда мулойимдур...»⁵⁰.

⁴⁹ Алишер Навоий, Мажолисун-нафоис, 23-бет.

⁵⁰ Уша жойда, 110-бет.

Юқорида қайд қилинган фактларни қуйидагича яқунлаш мумкин: Утмишда яшаб фаолият кўрсатган ижодкорлар тахаллусга жиддий муносабатда бўлганлар. Улар тахаллуснинг ўз эстетик позицияларига мос тушиши учун курашганлар.

Бадиий адабиётда эса тахаллус фақат муаллифнинг кимлигини кўрсатувчи бир формал восита бўлиб қолмай, балки илғор ижодкорлар учун кенг маънода ғоявий-эстетик позицияга тегишли масала сифатида тушурилган.

Доимий тахаллус танлаш жараёни изланишлар, иккиланишлар билан кечадиган бир процесс бўлиб, унинг танланиши бир қатор факторларга (рамзий, касбу қор, туғилган жой, характер-хусусият ва ҳоказолар)га бевоқифлик бўлиши мумкин.

Ўз санъаткорлари тахаллус танлаганда асосан унинг кенг ва кўп маъноли, бировлар томонидан олдин тутилмаган бўлишига эътибор қилишган. Бироқ матбуот ва нашриётнинг йўқлиги бу ишни системага солиш, координациялаш имконини бермаган. Шунинг учун ҳам бир тахаллусда кўпгина қаламкашлар бир-бирларидан беҳабар ҳолда ижод этишган.

Эстетик диднинг ўсиб бориши, адабий муҳитнинг таъсири каби қатор факторлар кўп тахаллусликка сабаб бўлган асосий омилдир.

Сўлим чаманнинг ранго-ранг гуллари.

Буюк мутафаккир Алишер Навоий ҳамма соҳа бўйича янги фикр айтиш, бошқалар эътиборидан четда қолган моментларга ўз нигоҳини ташлаш ва бошқаларнинг диққатини унга тортиш тарафдори эди. У умр бўйи шу ақидага содиқ қолди. Шу туфайли бошқалардан ҳам шу равиёга риоя қилишни талаб этди:

Али назм этки тарҳинг тоза бўлгай,
Улусқа майли беандоза бўлгай.
Йўқ эрса қилгонни халойиқ,
Муқаррар айламак сендин не лойиқ.
Хуш эрмас эл сўнгинча Рахш сурмак,
Йўлдиким, эл югурмиштур югурмак.
Биравким бир чаманда сойир эрди,
Нечаким гул очилгон кўрди терди.
Хамул ерда эмас гул истамак хуб,
Бу бўстон саҳнида гул кўл, чаман кўл⁵¹.

⁵¹ Алишер Навоий. Асарлар, 7-том, 23-бет.

Дарҳақиқат, Устод Навоийдан сўнг яшаган ижодкорлар унинг ана шу фикрларига амал қилиш учун ҳаракат қилганлар. Ҳатто бу тенгсиз ва тубсиз бўстон саҳнидаги беқиёс гулларни танлаш ва топиш иштиёқи таҳаллус танлаш бобида ҳам кўзга яққол ташланади. Шу сабабли адабиёт тарихидаги таҳаллуслар ғоят ранго-ранг ва бир-бирига ҳеч ўхшамасдир. Ҳақиқатдан ҳам таҳаллуслар йиғиндиси, жамул-жами дилкаш бир чаман бўлиб, у ёки бу шоирга тегишли таҳаллус эса шу анбарафшон чаманнинг бир муаттар гулидир. Аслида Она табиат ижодкорликда ҳаммага намунадир. У солган мислсиз нақшлар, у ато этган беқиёс хушбўй, жозибали, нафис гуллар шунчалик ўхшашсизки, бири иккинчисининг асло такрори эмас. Улар қайсидир бир характерли томони билан бир-биридан ажралиб туради. Шу дилбар хосият таҳаллус чамани, гулшани учун ҳам хосдир. Ҳар бир ижодкор қўлига қалам олар экан, таҳаллус топиш тараддудига тушади. Шунда у бу масалада ўзича йўл тутати, ғоявий позицияси, принципи, идеали доирасида иш юритади. Шу маънода адабиёт тарихидаги таҳаллуслар хилма-хил принциплар заминида вужудга келган.

Адабиёт тарихида муҳим роль ўйнаган, унинг жаҳоний шухрат касб этишида салмоқли ҳисса қўшган буюк сиймолар таҳаллусини кўздан кечириш бу борада ҳам ҳар хил принциплар мавжудлигини кўрсатади.

Ўзбек классик адабиёти тарихида Юсуф хос Ҳожибнинг алоҳида ўрни бор. Бу адиб адабиётимиз тарихида тўққиз юз йилдан бери қўлдан-қўлга ўтиб, эъзозланиб келинаётган яккаю ягона асари — «Қутадғу билик» («Саодатга элтувчи билим») билан машҳурдир. Юсуф хос Ҳожиб 1070 йилда «Қутадғу билик» асарини ўн саккиз ойда ёзиб тугаллаган. Муаллиф ўз даврининг актуал ва илғор масалаларини ўзида мужассам этган мазкур асарини қорахонийлар сулоласининг ҳукмрони тавғоч Бугрохонга тақдим этади ва бу асар Бугрохонга манзур бўлади. Бугрохон асар ҳамда унинг муаллифини муносиб тақдирлайди. Элликдан ошиб қолган адиб Юсуфга «хос Ҳожиблик» («эшик оғоси») унвони берилади. Ана шундан кейин «Қутадғу билик» автори илмий жамоатчилик ва шеърят ихлосмандлари ўртасида Юсуф хос Ҳожиб номи билан шухрат қозонади.

Форс-тожик адабиётининг сардафтари Абу Абдулло Жаъфар Рудакий Тожикистон ССРнинг Панжакент

районидан 63 километр узоқликда жойлашган Панжрудак қишлоғида туғилган. Ҳозир Панжрудак қишлоғида шоирнинг мақбараси қурилган. Мақбарадан эллик метр нарида Шарқ услубига хос нақш — нигорда кутубхона, меҳмонхона барпо этилган. Бу қишлоқдаги колхоз ва ўрта мактаб устод Рудакий номи билан аталади.

Абу Абдулло бинни Жаъфар ўзининг Панжрудакдан эканлигини кўрсатиш мақсадида «Рудакий» тахаллусини қабул этган. Бундан ташқари, у «Рудакий Самарқандий», «Рудакий Бухорий» тахаллуслари билан ҳам шуҳрат қозонган. Бунга унинг Самарқандда яшаганлиги, у ердаги мадрасалардан бирида таҳсил кўргани ва ўз ижодий фаолиятининг асосий қисмини Бухорода ўтказганлиги сабаб бўлган. Рудакий тахаллуси билан юзлаб таъб аҳллари ижод этганлар. Масалан, Аҳмад Югнакий, Сайф Фарғоний, Хўжа Исмаил Бухорий, Сайфий Бухорий, Аъмақ Бухорий, Бадриддин Чочий (Тошкент), Қутб Хоразмий, Абдурахмон Жомий, Кишварий, Малехо Самарқандий, Сўзаний Самарқандий, Риёзий Самарқандий каби. Улар ҳақида маълумот берувчи тазкиралар, тарихий асарлар асосий тахаллус билан бир қаторда қўшимча — изоҳловчи тахаллус ҳам параллель равишда қўлланади. Бироқ муаллиф ғазал ёки бошқа жанрдаги асарларида асосий тахаллусини қўллайди. Масалан, Жомий, Риёзий, Сайфий, Аъмақ, Қутб, Сўзаний ва ҳоказолар. Шоирнинг туғилган жойига нисбатан ишлатилган тахаллусларни икки гуруппага бўлиш мумкин. Биринчиси, асосий тахаллус вазифасида келувчи сўзлар ёки жой номлари. Масалан, Рудакий, Наршахий, Жомий ва бошқалар. Иккинчиси, қўшимча изоҳловчи вазифасида қўлланилувчи тахаллуслар. Масалан, Бухорий, Самарқандий, Ҳиротий, Шерозий, Хоразмий, Чочий ва бошқалар. Адабиёт тарихида маълум мавқега эга бўлган бошқа бир гуруҳ шоирлар тахаллус танлашда ўз касбу корларини асос қилиб олишган. Масалан, назм мухлислари ўртасида Умар Ҳайёмнинг номи кенг тарқалган. Айниқса, рубоий жанрининг камоли унинг номи билан чамбарчас боғлиқдир. Ана шундай жаҳоний шуҳрат эгасининг асл исми Умар бўлиб, адабий тахаллуси «Ҳайём»дир. Зукко олим, файласуф шоир дилбар ва дилкаш асарлар ижод қилиш билан бирга, тирикчилик ўтказиш мақсадида чодир тикиш билан шуғулланган; у ўз касбидан, машғулотидан келиб чиқиб, ўзига Ҳайём

тахаллусини (ҳайма, яъни чодир, чодирдўз) қабул этган. XIV—XV асрларда ҳаёт кечирган Саккокий (пичоқчи) тахаллусини ўз касби билан боғлаган.

Алишер Навоий ўзининг «Мажолисун-нафоис» асарида касбу кор, севган соҳа, тирикчилик ўтказиш учун шуғулланадиган машғулотнинг тахаллус учун асос бўлганлигини кўрсатувчи бир талай фактларни келтиради. Жумладан, мазкур тазкиранинг 118-бетида Паҳлавон Муҳаммад Гуштигир ҳақида фикр юритилар экан унинг полвонлиги, кураш билан шуғулланиш таъсирида «Паҳлавон» ва «Гуштигир» (курашга тушувчи, курашчи) тахаллуслари қабул қилинганлигини таъкидлайди. Мавлоно Қавкабий ҳақида «Мунажжим йигитдур ва ўз фанига муносиб тахаллус ихтиёр қилибдур», — деб ёзади. Бошқа бир ижодкор ҳақида мулоҳаза юритиб, ёзади: «Ҳожа Қамолиддин Удий — зариф киши эрди ва ўз замонининг хушнавози эрдиким, барча халойиқ ани мусаллам тутар эдилар. Таъби ҳам шеърига мулойим эрди»⁵².

Демак, Паҳлавон Муҳаммад полвонлиги, Мавлоно Қавкабий (юлдуз) осмон тилсимотлари илми билан шуғулланганлиги, Ҳожа Қамолиддин эса уд (музика асбоби) чалиш билан қизиққанлиги туфайли шу соҳага дахлдор равишда тахаллус қабул қилишган.

Бу группага мансуб шоирлар ўз тахаллусларида фақат касбларини асос қилиб олиш билан чекланмасдан, балки тахаллус вазифасидаги сўзни анчагина кенг ижтимоий маънода қўллаганлар. Масалан, XIX асрда Китобнинг Чармгарон маҳалласида истиқомат қилиб, ўзидан лирик газаллар, мухаммаслар, «Чор дарвеш», «Раъно ва Зебб», «Тўтинома», «Юсуф ва Зулайҳо» каби достонларни мерос қолдирган Мулла Қуроннинг тахаллуси «Хиромий»дир. Хиромий бадий адабиётда юксак идеалларни пухта, нафис тараннум этиш тарафдори бўлган. Шоир ана шу эстетик позициядан келиб чиқиб, ўзига «Хиромий» (хиром — чармнинг олий нави, хиром қилиб юриш—чиройли юриш маъноларида) тахаллусини қабул этган. Бу билан шоир, биринчидан, чармгарлик билан шуғулланганлигига ишора қилаётган бўлса, иккинчидан, адабиёт оламига қадам қўйишдан мақсад — чиройли

⁵² Алишер Навоий. Асарлар. 15 томлик, 12-том, Тошкент, 1966, 122-бет.

юриш, хиром этиш, ўзидан яхши из, қутлуғ ном қолдириш, халқ муддаоларини ифодалайдиган пишиқ асарлар ёзиш эканлигини ҳам кўзда тутган ва бунга эришган.

Ўзбек ва тожик классик адабиётлари фактини кўздан кечириш тахаллус танлашда яна бошқа бир принцип мавжуд эканлигини кўрсатади. Аниқроғи, баъзи тоифадаги қаламкашлар тахаллус танлашда ўз ижтимоий келиб чиқишини, ўзи мансуб бўлган ижтимоий табақани диққат марказида тутганликлари аён бўлади. Мисол тариқасида XV асрда яшаб, тожик тилида сермазмун асарлар яратган, ўзи оддийгина **Дарвеш Деҳакий**, XIX аср фарзанди **Туробий Бухорий** (эркин фикрлиги учун ўз юртига сиғмай дарбадарликда кун кечирган, ўзбек ва тожик тилларида лирик асарлар бунёд этган), Хоразм адабий ҳаракатчилигининг XVIII асрдаги кўзга кўринган вакили, машҳур «Мунтахабал-луғат» асарининг муаллифи **Муҳаммад Хоксор** ва бошқаларни кўрсатиш мумкин. Шундай принцип асосида тахаллус танлаган шоирлар ҳақида Алишер Навоий «Мажолисун-нафоис»да қуйидагиларни қайд этади: «**Мавлоно Хокий** — Қусавдиндур, Хожа Қусавий хизматида бўлур эрди. Дарвеш киши эрди. Шеър ҳам айтур эрди»⁵³.

Яна ўша тазкиранинг 161-бетида ёзади: «**Мавлоно Дарвеш Деҳакий** Қазвин вилоятидиндур. Хиштомлик санъатиға мансубдур. Дерларким, абдолваш кишидур. Девони дойим белиға боғлиқдур. Ҳар байти, ё маънисига эҳтиёж бўлса, кўргали филҳол девонин чиқариб, топиб кўргузур»⁵⁴.

Бундай анъана асосида тахаллус танлаган ижодкорлар оддий халқ ўртасидан етишиб чиққан бўлиб, тирикчиликни ўз ҳалол меҳнатлари эвазига ўтказишган. Бадний ижодда эса ўзи мансуб бўлган меҳнаткаш халқ оммаси манфаатини ҳимоя этишган.

Асрлар давомида адабиётда давом этган мафкуравий кураш — халқчил тенденциядаги адабиёт билан феодал-клерикал ҳамда диний-мистик адабиётлар ўртасидаги рақобат тахаллус танлашда ҳам ўз принципларига эга эканлигини намойиш этади. Масалан, Амир, Амирий (Умархон тахаллуслари), Вазир (Умархон вазири Қосим Бегларбегининг тахаллуси), Мир, Мирий (Бухоро

⁵³ Алишер Навоий. Асарлар, 12-том, 61-бет.

⁵⁴ Уша жойда, 61-бет.

амирзодаси Хусайнбекнинг тахаллуси) каби шоирларнинг тахаллусларидан эса уларнинг юқори табақага маъсублиги, кибр-ҳаволилиги намоён бўлади.

Адабиёт тарихи фактлари тахаллус танлашда шоир табиатидаги хулқи, феъл-атворидаги белгилар, ўзгаришлар асос, сабаб бўлганлигини кўрсатади. Бундай шоирлар ўз табиатидаги жузъий ҳолатларни тахаллус танлаганда ҳисобга оладилар. Айрим ҳолатларда бундай ўзгаришларнинг кейин пайдо бўлиши олдинги тахаллуснинг таҳририга сабаб бўлган. Фикримизни асослаш учун айрим мисолларни келтирамиз. Алишер Навоий «Мажолисун-нафоис»да бу ҳақда шундай ёзади: «Бобо Савдой — Боварддиндур. Аввал «Ховарий» тахаллус қилур эрди. Ғайби оламдин анга жазаба еттиким, ақли зойил бўлуб, элдин чиқиб бош — аёғ яланг девоналардек тоғу даштда кезар эрди. Ўз ҳолига келиб, эл ора-сига киргандан сўнгра «Савдой» тахаллус қилди»⁵⁵.

«Мажолисун-нафоис»да ўнга яқин ижодкорларнинг «Девона», «Жунуний», «Мажнун», «Мажнуний» тахаллуслари билан ижод этганликлари қайд этилади. Бундан ташқари, тазкира муаллифи тахаллус танлашда сабаб бўлган айрим моментларни ҳам имкони борича ифодалашга ҳаракат қилади. Унлаб шоирларнинг «Жунуний», «Мажнун», «Мажнуний», «Девона» тахаллуслари остида қалам тебратганлиги, ҳатто устод Айнийнинг революцияга қадар бўлган даврдаги ижодида бирмунча муддат шу тахаллусларда ижод этганлиги фикримизнинг гувоҳидир. Аммо ҳамма вақт ҳам бундай анъанага мувофиқ тахаллус қабул қилган шоирлар асаб касалига чалинганлар жумласига кирмайди. Аксинча, камтарлик, хоксорлик, талабчанлик, қониқмаслик ва адабий муҳит эътиборига чалинмаслик мақсадида шундай тахаллуслар қабул қилишган. Мазкур принципга асосан қабул қилинган тахаллусларнинг хусусияти юқоридагилар билан чекланмайди. Шарқ халқлари адабиёти тарихида шоирнинг табиатини, характерини, майлини, кайфият ва ҳолатини ифодаловчи тахаллуслар ҳам кўзга яққол ташланиб туради. Жумладан, Алишер Навоий «Мажолисун-нафоис»да астрободлик шоир Мавлоно Шарорий ҳақида гапирар экан унинг ушбу тахаллусни қабул қилиш сабабини очиб берувчи ишорани

⁵⁵ Алишер Навоий. 12-том, 21-бет.

ўқувчилар билан ўртоқлашади. «Мавлоно Шарорий — астрободлигдур. Гўё рангида хумрат (қизиллик) бор учун бу тахаллусни ихтиёр қилибдур»⁵⁶.

Шарорий юзидаги, рангидаги қизиллик, табиатидаги жўшқинлик, оташфёллиликнинг таъсирида бўлганлиги сабабли у ўзига «учқун, аланга, тобланиш, ярқираш» маъносидаги сўзни тахаллус сифатида қабул қилган. Айни замонда, Мавлоно Шарорий ўз асарларининг шуъла сочиши, китобхон қалбини иситиши ва унга нур бахш этишини орзу қилганлиги эҳтимолдан холи эмас, албатта.

Шундай фикрни ўзбек ва тожик тилидаги лирик асарлар ҳамда машҳур «Зарбулмасал»нинг муаллифи Муҳаммад Шариф Гулханий хусусида ҳам айтиш мумкин. Гулханий ҳақида мулоҳаза юритувчи бир қатор ишларда, жумладан, Қори Раҳматулло Возеҳнинг тазкирасида унинг тахаллуси ҳаммом гўлаҳида ўтқаловчилик касби билан боғлиқ равишда талқин этилади. Фикримизча, бу талқин шоир Гулханий табиатига унчалик мос тушмайди. 1974 йилда Гулханий «Зарбулмасал»ни нашр эттирган тилшунос олим Фатҳиддин Исҳоқов унга ёзган сўз бошисида шоирнинг тахаллуси масаласида ҳам мулоҳаза юритади. Жумладан, шундай ёзади: «...Фазлий буни Гулханийнинг «Девона феъллиги» ва «Оташ фан»лигидан деб тушунтиради. Шоир ўзига тахаллус танлашда кейинги маънони назарда тутган бўлиши эҳтимолга яқиндир. Негаки, у навқиронлик замонида ўз шижоати, ғайрати, паҳлавонлиги билан ажралиб турган. Унинг баъзи тожикча ғазалларида учрайдиган «Журъат» тахаллуси шунини кўрсатади»⁵⁷. Исҳоқов мулоҳазалари ҳақиқатга яқиндир. Чунки ўзида катта жасорат ва журъат пайдо этиб, «Зарбулмасал»дай асарни яратган, таъбига нолойиқ кўринган қилмишларни аёвсиз очиб ташлаган, ҳатто ўзига замондош амалдорлар «пўстагини қоққан» Гулханий тахаллус бобинда ҳам ўзини камситмаслиги табиий бир ҳолдир. Унда ўт-оловга хос қайноқлик бор эдики, у ана шу катта матонатни, поэтик дадилликни ўз тахаллусида ҳам намойиш қилади.

Академик Воҳид Абдуллаев ўзининг «Ўзбек адабиёти тарихи»да Гулханий тахаллуси хусусида баҳс юритиб,

⁵⁶ Алишер Навоий. 12-том, 115-бет.

⁵⁷ Абдуллаев В. Ўзбек адабиёти тарихи, 2-китоб, Тошкент, 1964, 272-бет.

жуда тўғри ҳукм чиқарган. Устоди адабиётшуносликда биричи бўлиб, Гулханий тахаллусни ҳаммомдорлик ишларига алоқаси йўқлигини, балки шоир табиатидаги оловфёълиқни билдирувчи сўз эканлигини исботлаб бердилар. Бу ҳақда устод томонидан келтирилган маълумот дўжқатга лойиқ: «Муҳаммад Шарифнинг ўзига Гулханий тахаллусини олиш сабабини шоир Фазлий ўз тазкирасида қуйидагича изоҳлаган эди:

Хушо Гулханӣ шоири пурфан аст,
Чи гулхан, ки зеботар аз гулшан аст,
Зи девонахуию оташфани,
Тахаллус ниҳода ба худ Гулханӣ.

«Гулханий ҳамма нарсани билувчи шоирдир. У фақат гулхан эмас, балки гулшандан ҳам чиройлироқдир. Девонафёълиги, олов табиатлиги, истеъдодлиги, ўткир фикрлиги туфайли ўзига Гулханий тахаллусини қўйган»⁵⁸. Гулханийга замондош бўлган Мужрим — Обид тахаллусида эса негадир бу воқеанинг аксини кўрамиз. Адабиёт аҳлига маълум бўлган «Мужрим» (гуноҳкор) ҳам, «Обид» (тоат-ибодат қилувчи) ҳам шоирнинг адабий тахаллусидир. Мужрим-Обид салкам икки асрдан бери уни таҳқирловчи ана шу қўшалок тахаллуси билан шуҳрат қозонади. У айрим ғазаларининг радифини айнан такрорланувчи сўз ва сўзлар группасини тахаллус вазифасида ҳам ишлатган:

Не етди, даҳрдинким қоматинг бўлмиш дуто, Мужрим,
Не кўрдинг дунёдинким умр сарф этдинг анго, Мужрим.
Уй ичра сўзларнинг бозор савдосига рост эрмас,
Деганингда йўқ эркан бу жаҳони бевафо, Мужрим.

Ана шу зайлда «Жаҳони бевафо» қилмишларини фош этувчи асарлар руҳига унинг Мужрим тахаллуси мос бўлиб тушади. Шоир ўзини «таҳқирлаш» билан ўз даври казо-казоларини масхара қилади ва ҳеч бўлмаса шу йўл билан ошуфта кўнглига тасалли беради. Кўринадики, бу ерда тахаллус муҳим вазифани бажармоқда. Шунга қарамасдан, Амир Ҳайдар Мужримни ўз ҳузурига чақириб, мазкур тахаллусдан воз кечиш, бунинг ўрнида «Обид» сўзини тахаллус сифатида қўллашни топширади. Мужрим-Обид амир амрини бажаришга мажбур бўлади. Аммо у Мужрим тахаллусидан кўнгил узишни истамайди. Шунинг учун ҳам

⁵⁸ Уша жойда, ўша бет.

унинг аксарият асарларида қўшалок тахаллус ишлатилади:

Гоҳ Обидлиғ отим бирла қилиб кўнглимни шод,
Гоҳ Мужрим деб ёзиб ўзимга хасби ҳол ғам.

Адабиёт тарихида баъзан май ва майхўрлик, сархушлик билан боғлиқ тахаллуслар ҳам учраб туради. Жумладан, маст, мастлик ҳолатидаги, мастлиги тамом тарқаманган, май хумориси маъноларидаги «Махмур» сўзи тахаллус вазифасида ҳам келади. Худди шу тахаллус остида асарлар ижод этган шоир Махмур Акмал ўғли XVIII асрнинг иккинчи ярми ва XIX асрнинг биринчи ярмида Қўқон адабий муҳитида фаолият кўрсатган. Махмур Шарқ халқлари адабиётида узоқ тарихга эга бўлган зуллисонайнлик — икки тилда ижод этиш анъанасига қаттиқ риоя қилган. У ўзбек ва тожик тилларида асарлар яратган. Махмур сатира ва юмор устасидир. Бизнингча, Махмурнинг адабий тахаллуси тубида катта киноя, қочирим ётади. Шоир яратган асарларида масалани кўндаланг қилиб қўяди, қози, домла, эшонларни сатира оловида қуйдиради, ҳатто хонликка қаттиқ тил тегилади. Махмур шеърлятидаги шундай дадилликни кўриб, шоир қилгуликни қилиб қўйиб, ўзини мастликка, майзадаликка уриш ниқоби остида таҳқир ва таъқибдан жон сақлаган бўлиши мумкин, деган хулосага келади киши. Агар шундай бўлса, унинг тахаллуси ўз функциясини тўла адо этган бўлади. Бунинг устига тахаллус формал ҳодиса эмаслиги, балки эстетик идеалга боғлиқ масала эканлиги яна бир карра тасдиқланади.

Адабиёт тарихида «Машраб» ва «Машрабий» тахаллуслари билан шуҳрат қозонган шоирлар анчагина топилади. Жумладан, уларнинг бири хусусида Алишер Навоий «Мажолисун-нафоис»да Мавлоно Машрабий — Машҳадлиғдур, хуштаб йигитдур. Бу матлаъ анингдурким:

Турки ман ҳар гаҳки жо дар хонаи зин кардан,
Хонаи зинро чу суратхонаи Чин кардан.

(Мазмуни: Эй турк гўзалим, ҳар гал сен зийнатхонага кирганигда, зийнатхонаи Чин суратхонасига айлантриб юборасан). Бундан ташқари, XVII асрда Эронда яшаган Абдураззоқ Машраб, шу асрда фаолият кўрсатиб, Табризда вафот этган Мирҳусайн Машраб, XVI асрда Деҳлида ўтган Мир Иноятулла Машраб,

XVII аср охири—XVIII асрнинг бошларида Шерозда ижод этган Мирзо Ашраб Машраб, ҳиндистонлик Машраб⁵⁹, Мулла Рўзибой Машраб ва Бобораҳим Машраблар адабиёт оламига маълум. Асосий муддаога ўтадиган бўлсак, гап «Машраб» сўзининг тахаллус ёки ном маъноларида қўлланилиши устида боради. Луғатлар мазкур сўзни табиат, характер, одат, хулқ маъноларида изоҳлайди. Бобораҳим Машраб ҳақида махсус тадқиқот юритган Муҳсин Зокирий уни тахаллус тарзида талқин этади. Лекин негадир у Фафур Фуломнинг «Икки Машраб» номли мақоласидаги мулоҳазаларига эътибор қилмайди ва унга муносабатини билдирмайди. Фафур Фулом юқорида эслатилган мақоласида диний-мистик характердаги «Мабдан нур» асарининг Бобораҳим Машрабга дахли бўлмай, балки у Мулла Рўзибой Машрабни Сокийнинг хасми эканлигини асослайди ва бу билан Бобораҳим Машрабни тавқий лаънатдан қутқазган эди. Шу билан бирга, «Машраб» сўзи ва унинг қўйилишига доир қизиқарли мулоҳазаларни ҳам ўртага ташлайди. Фафур Фулом «Машраб» сўзини махсус танланган тахаллус ва асосий ном вазифасида келишини инкор этади. Иккинчидан, унинг шароб ва майхўрлик маъноларида изоҳланишига ҳам рози эмас. «Биринчидан шуки, «Машраб» деган луғатнинг биздаги маъносида араб лексиконига қатъиян алоқаси йўқ. Арабларнинг «Шариба» масдарида келиб чиқадиган «Машраб» сўзи бирор ичимлик ичиладиган «ичиш ўрни» маъносида бўладикки, бу албатта кишига ном ёки тахаллус бўлолмайди»⁶⁰. Кўринадики, Фафур Фулом шонр тахаллусининг шароб ичиш билан боғланишини инкор этади ва Бобораҳим Машраб деб юритишнинг сабабини халқда «гапирувчи» номлар қўйиш расму одатидан излашни маслаҳат кўради. Мисол тариқасида хотинларнинг ҳомиладорлик пайтида турли руҳий ҳолатга тушишлари, галлюцинация содир бўлиши билан боғлиқ ҳолда ном қўйиш одати борлигини келтириш мумкин. Шундай ҳолатлар содир бўлган пайтда она қорнидаги боланинг «йиғлаганини», «гапирга-

⁵⁹ Қаранг. Зокирий М. Машраб. Тошкент, 1966, 22—23-бетлар.

⁶⁰ Фафур Фулом. Икки Машраб. 1-том. Тошкент, 1971, 89—90-бетлар. Бундан кейинги иқтибослар ҳам шу китобдан олинди.

нини» эшитгандай бўладикки, шундан сўнггина ана шундай «ҳовлиқма ва маҳмадона» чақалоққа «Машраб» оти қўйилади.

Ғафур Ғулом Бобораҳим Машраб она қорнида бўлганида, бозорга кетаётган деҳқоннинг икки гужум узумини онаси сўроқсиз олиб егани учун унга танбеҳ бергани билан боғлиқ ривоятни келтиради. Лекин она қорнида йиғлаган «Машраб» болаларнинг асл исмидир. Машраб эса исмга қўшимча бўлиб юритилади: «Бобораҳим Машраб, Мелиқўзи каби. Машраб тахаллусли шоирлар фақат ўзбекларда бўлганида эди, бу хулоса билан чекланиш мумкин эди. Аммо Эрон ва Ҳиндистоннинг қатор шаҳарларида ҳам шундай тахаллусдаги шоирларни учратиш мумкин. Чунки Ғафур Ғулом «бу қадим ўзбеклардан қолган этнографик бир одатдир», — дея ном қўйиш расмининг доирасини ҳам чеклаб қўяди. Қувончлиси шундаки, академик Ғафур Ғулом шу мақолада вазиятни юмшатадиган яна бир мулоҳазани алоҳида таъкидлайди. У ёзади: «Биз Урта Осиё халқлари, озарбайжонликлар, эронликлар, афгонлар «Машраб» сўзидан ринд, лоуболи, яъни эркин фикрли маъноларни англаймиз. Исм бўлмай ёлғиз ҳолда «Машраб» табиат, феълу атвор деган. «Шўх Машраб киши» деганда шўх табиатли кишини тасаввур қиламиз»⁶¹. Устоз ижодкорнинг мана бу мушоҳадаси мақсадга мувофиқ бўлиб, унга қўшилиш мумкин. Иккинчидан, риндлик, лоуболик, шўхлик сифатлари Бобораҳим Машраб лирикасининг мағзи-мағзига сингиб кетганки, бу унинг табиатидаги хиелат ва хусусиятнинг ифодасидир:

Жон олғучи Азроил эмасдур ўзи, билгил,
Нечунки мен они била улфат бўлуб ўттум.
Машраб, сени деб ушбу жаҳондин кўнгул узди,
Девона бўлуб ондин эшоким уруб ўттум⁶².

Келтирилган сатрлардаги тантилик, поэтик жасорат, шарият ақидаларини менсимаслик, инкор қилиш, ҳаммасидан воз кечиб, қўл силташ шоир табиатидаги ва у орқали тахаллусга кўчган риндона рафтор, лоуболик, шўхликнинг яна бир тантанасидир.

Адабий тахаллусларнинг қарийб эллик фоизи борки, улар юқорида тасниф этган классификацияларнинг би-

61 Ғафур Ғулом. Адабий-танқидий мақолалар. 1-том, Тошкент, 1971, 20-бет.

62 М а ш р а б. Танланган асарлар. Тошкент, 1971, 63-бет.

ронтасига кирмайди, балки ўзлари алоҳида бир принцип асосида майдонга келади. Классификациянинг бу гуруҳига мансуб тахаллусларни рамзий (мажозий) тахаллуслар деб аташ мақсадга мувофиқдир. Бунда маълум бир предмет, воқеа-ҳодисанинг ҳаракати бўлажак шоирга кучли таъсир этади, уни ўзига асир, ром этади, шоир қалбига гўлгула солган ўша предмет ёки воқеа-ҳодисанинг фазилатидаги мафтун этувчи кучни, умр боқийлигини муаллиф ўз асарларида бўлишини орзу қилади ва тахаллусини ўша предмет билан боғлайди. Мисолларга мурожаат қилайлик. Адабиётимиз бузруквори Алишер Навоий ўз асарларида икки тахаллусни қўллаган. Унинг форс-тожик тилидаги асарлари Фоний (ўткинчи, вақтинча) тахаллуси билан омма ўртасида шуҳрат қозонган бўлса, ўзбек тилидаги асарлари «Навоий» тахаллуси билан тарқалган, танилган ва ўз муаллифига шаъну шавкат келтирган. Алишер томонидан тахаллус вазифасида қўллаш учун танланган ҳар иккала сўз ҳам рамзий моҳиятни касб этади.

Алишер Навоий олтмиш йиллик умри давомида «Хамса», «Хазойинул-маоний», «Мажолисун-нафоис», «Мезонул-авзон», «Маҳбубул-қулуб», «Муҳокаматул-лугатайн», «Хамсатул-мутаҳаййирин», «Тарихи мулуки Ажам» сингари ўттиздан ортиқ йирик асарларни бунёд этди. Ўзбек тилида бунёд этилган ана шу асарларнинг ҳаммасига («Лисонут-тайр»ни мустасно қилганда) «Навоий» деб муҳр босган. Таҳқир ва ҳақорат ботқоғидан она тили — ўзбек тилини шеърят осмониغا кўтаришга жазм этган эди, бунга тўла эришди. Амалиёт ва назариётда ўзбек тилининг бой, нафис, назокатли, дилкаш эканлигини асослади. Бу йўлда қалбига хос, орзусига мос тушган «Навоий» тахаллуси ҳамдам бўлди:

Чун харобот ичра туштунг чикморинг душвор эрур,
Ихтиёринг йўқ ичиб, эй порсо, туткил қадах.
Хирқаи зуҳддин Навоий қилди раҳн, эй майфуруш,
Қуйма хуш илгида они бенаво туткил қадах⁶³.

Таркидунёчилик қалбига наштар санчиб, дунё назокати, лутфу латофатини, нозу неъматларини тараннум этувчи, ундан баҳра олиш, истифода этишга даъват этувчи сатрлар мазмунига ҳамоҳанг тарзда Навоий тахаллуси ўзгача файз, шукуҳ, ўзгача оҳанг, ўзгача наво

⁶³ Алишер Навоий. Асарлар, 2-том, 61-бет.

бахш этади. Алишернинг ёқимли ва нафис, мазмунли асарларига зебу оройиш берган, уларнинг моҳияти, таъсирчанлигини оширишга кўмаклашган «Навой» тахаллусининг ўзагини «наво» сўзи ташкил этади. Луғатлар бу сўзнинг чуқур маънога эга эканлигини қайд қилишади. Масалан, «Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат»да ва «Навой асарлари луғати»да, шунингдек, бошқа луғатларда «наво» сўзининг беш маъноси борлиги уқтирилади. Булар қуйидагилар:

- 1) овоз, садо;
- 2) куй, музыка оҳанги, мунгли ун;
- 3) наво номли махсус бир куй;
- 4) бойлик;
- 5) насиб, баҳра.

Назаримизда «наво» сўзининг турли хил маънолари Ҳазрат Навойга кучли таъсир этган ва қалбимдан жўш уриб чиқадиган овоз, садо халқим дилига ёқимли куй, музыка оҳангидай завқ бағишласин, асрлар оша яшаб, жафокаш халқим кўнглига ҳузур бахш этган, унга тасалли берган, кайфиятини кўтарган «наво» (куйнинг номи) ардоқли эъозли, доимий ҳамдам ва умрбоқий бўлиб, халқнинг бойлигига, мулкига айлансин; ана шу халқим дарди, ҳасрати ва мунгли нидосини ўзида мужассам этган бойликдан авлодлар баҳра топсин, уларнинг насиби бўлсин, — деган эзгу истакни бир «наво» сўзида жо этиб, олтмиш йиллик умрини шу шарафли ният учун сарф этди. Унинг ширин орзулари эса бизнинг давримизда тантана қилди.

Алишер Навойнинг яқин дўсти, замондоши Шайхимбек ўзига «Суҳайлий» сўзини тахаллус сифатида танлайди. Манбалардаги маълумотларга кўра, Суҳайл — юлдузнинг номи. Ривоятга кўра, у (Суҳайл) ёруғ нур сочиш жиҳатидан бошқа юлдузлар туркумидан ажралади. Айниқса, Яман шаҳридан бу юлдузнинг нури янада равшанроқ кўринади. Суҳайл юлдузидаги бу ҳолат жуда кўп қалам аҳли эътиборини ўзига қаратган. Шу туфайли у ёр жамолини бадний тарзда кўрсатувчи ташбеҳ сифатида асрлар оша шеъринг бўстонининг тўридан жой эгаллаб келган. Алишер Навойнинг «Лайли ва Мажнун» поэмасидан олинган мана бу сатрларда шу ривоятга ишора қилинади:

Ҳар лаҳза аён бўлуб Ямнини,
Ташлар эди отанин камини,

Андоқки Суҳайл бўлса толеъ,
Бўлғай қора тун Яманга ломеъ⁶⁴.

Дастлабки икки мисра асар қаҳрамони Лайлига тегишли. Унинг онда-сонда кўриниб қолиши юлдузнинг чиқишига, жамол кўрсатишига қиёсланади. Сўнгги икки мисрада ана шу қиёс муболаға тарзида берилади. Лайлининг пайдо бўлиши Мажнун учун катта байрам. У бу қувончдан оламга сифмайди. Бу гўё Саҳайл юлдузнинг кўриниши билан Яман диёрида қора тун бағрининг пора-пора қилиниши, нур, ёғду тантанасига тенг. Суҳайл юлдузига маҳлиё бўлган Аҳмад ўн бир ёшида даврининг забардаст шоири ва олими Шайх Ориф Озарийнинг маслаҳати билан «Суҳайлий» сўзини ўзига адабий тахаллус сифатида қабул этади. Бунда унинг асл муддаоси «асарларим Суҳайл» юлдузидай узоқ яшовчан, шуҳратли, ёқимли, ўлмас ва кишилар қалбига шу юлдуз сингари ёруғ, нур, зиё бағишловчи бўлсин демакдир. Шоир асарларининг орадан ўтган беш юз йил давомида яшаб келаётганлиги, тазкира ва тарихий асарларда зикр қилиниши, ғазалларидан намуналарнинг баёзларда учраб туриши, девонларининг Англия, Ҳиндистон каби мамлакатларга тарқалганлиги шу ширин орзунинг зое кетмаганлигидан нишонандир. Шарқ халқлари адабиёти тарихида рамзий тахаллуслар кўп учрайди. Аммо ана шу йўналишнинг ўзи ғоят ранг-баранг қирраларга, кўринишларга эга. Алишер Навоийни мусиқа, хусусан, «наво» ўзига асир этган экан, Шайх Аҳмад Суҳайлий назари юлдуздаги хислат-хусусиятга қадалиб, бир умрга шунинг мафтуни бўлган. Табиат ва жамиятда, қайноқ ҳаётда сон-саноксиз нафисликлар, дилкаш воқеалар, тақлид қилса, эргашса, шу фазилатнинг ўзига юқишини орзу этса арзигулик гўзалликлар, ҳодисалар кўп учрайди. Юзлаб ижодкорлар ўзига мақбулини тахаллус сифатида қўллаганлар. Бу маънода рамзий тахаллуслар қамрови кенг бўлиб, уларнинг ҳаммаси хусусида мушоҳада юргизиш имкониятдан ташқаридир. Ёр ҳақида гап борса албатта, унинг шаҳло кўзлари нарғисга нисбат берилади. Минг йиллар давомида бу ташбеҳ кун тартибида туради. Марвлик Нарғисийга унинг шу томони кучли таъсир этган бўлса керак. Шоир шу сўзни тахаллус сифатида қабул қилган. Навоий «Мажолисун-

⁶⁴ Алишер Навоий. Асарлар, 8-том, 16-бет.

нафоис»да бу ҳақда қуйидагиларни ёзади: «Мавлоно Наргисий Марв вилоятидиндур. Мазлумваш йигитдур. Бу матлаъ анингдурким:

Онро ки дарди ишқи ту девона сохта,
Мажнунсифат бар гўшай вайрона сохта» (105-бет).

Тахаллус қабул қилиш анъанаси социалистик воқелик заминида шаклланган ўзбек совет адабиётига ҳам ўзининг салмоқли таъсирини ўтказди. Бу адабиётнинг биринчи бўғинига мансуб ижодкорлар тахаллус билан ижод қилиш анъанасини давом эттирдилар. Жумладан, Ҳамза Ҳакимзода ўғли — Ниҳоний, Садриддин Саидмурод ўғли — Айний, Мусо Тошмуҳаммедов — Ойбек, Раҳматулла Отақўзиев — Уйғун, Қомил Нуъмонович Нуъмонов — Яшин, Зокиржон Холмуҳаммад ўғли — Ҳабибий, Манзура Собирова — Ойдинлар ҳам ўзларига адабий тахаллусни қабул қилдилар ва китобхонлар ўртасида «Иккинчи номлари» билан шуҳрат қозондилар. Айрим ижодкорлар ўз тахаллуси моҳиятини очишга, уни танлашга ундаган омилларни кўрсатишга ҳаракат қилади. Далил сифатида ёзувчи Ойбекнинг қуйидаги сўзларини келтириш мумкин. У қуйидагиларни ёзади: «Узоқ ёшликнинг таассуротларидан бири ҳали-ҳали эсимда. Ёп-ёруғ кеча уйимизнинг ясси томида онам билан турардим, тўлишган оппоқ ой осмон бўйлаб сузарди, у менга жуда гўзал кўринарди. Мен унга қўлларимни чўзиб интилардим ва «ойи, ойи, ойни олиб беринг», — деб хархаша қилардим»⁶⁵. Беғубор ёшликдаги Ойга маҳлиё бўлиш, ундан таъсирланиш, кишилар қалбига мусаффо нур сочиш истаги Мусо Тошмуҳаммедовга Ойбек тахаллусини қабул қилишга асосий сабаб бўлган бўлса ажаб эмас. Ойбекдан ташқари Ой билан боғлиқ бир қатор тахаллусларнинг мавжудлиги ҳам диққатга сазовор. Жумладан, форс-тожик адабиётининг кўзга кўринган намояндаси Бадриддин Ҳилолийнинг номи ва шуҳрати Мовароуннаҳру Хуросонга кенг тарқалган. Унинг номи ва тахаллуси ҳам ой билан боғлиқ: бадр — тўлин ой, ҳилол — янги ой, уч кунлик ой, ёр қошига қиёс этиладиган ой.

Зўр маҳорат, нозик дид ва зўр ҳис билан яратилган лирик асарлар, машҳур «Бобирнома», илми арузга доир «Мухтасар» ва бир қатор китоблар муаллифи

⁶⁵ Ой бе к. Танланган асарлар, 2-том, 15-бет.

Заҳириддин Муҳаммад Бобир адабиёт ва санъат аҳли ўртасида «Бобир» тахаллуси билан маълум ва машҳурдир:

Сендин айрилдим эса бўлди насибим хори ғам,
Сендин, эй гул, эмди Бобир бир замон айрилмагай⁶⁶.

Луғатларда «Бобир» сўзининг изоҳи берилмаган. Чунки бу сўзнинг ўзаги «бабр»дир. Бабр луғатларда «йўлбарс» тарзида изоҳланади.

Сенсан подшоҳи, хони Воқифнинг,
Ақлу ҳуши, дин — имони Воқифнинг.
Ҳасратингдан чиқди жоши Воқифнинг,
Не бўлур боқсанг бу гадога, Зайнаб⁶⁷.

Бу сатрлар озарбайжон шоири Мулла Паноҳ Воқифнинг Зайнаб исмли қизга аталган шеърдан олинди. Шоир 1717 — 1797 йилларда яшаб ижод этган. У озар реалистик шеърятини ривожлантириш йўлида катта заҳмат чеккан. Воқиф кўп ўқиш, ўрганиш, билишга интиланган ва бунга эришган. Шоирнинг асли номи Паноҳ, Мулла — муаллимлик қилганлиги сабабли қўшилган унвон. Воқиф — унинг адабий тахаллуси.

Адабиёт тарихида ўз номини тахаллус вазифасида қўллаш ҳам одат ҳисобланади. Масалан, Алишер Навоий «Мажолисун-нафоис» нинг 150-бетида Муҳаммад Солиҳ ҳақида фикр юритар экан, «Муҳаммад Солиҳ — исми муносабати била «Солиҳ» тахаллус қилур», — деб ёзади. Ёки мавлоно Мўминий ҳақида справка берар экан «Халосия» хонақоҳида таҳсил қилур. Оти Абдулмўъминдир, тахаллуси бу муносабатдин воқе бўлубдир», — дейди. Адабиёт тарихидан бундай фактларни жуда кўп келтириш мумкин. Бироқ келтирилган мисолларнинг ўзи ҳам тахаллус «сохта», «ўйлаб топилган» ном бўлмасдан, балки шоирнинг исми ҳам шу вазифада келиши мумкин деган фикрни тўла тасдиқлайди. Бу анъана совет адабиётида асосий йўналишни ташкил этади.

Тахаллус танлашда у ёки бу санъаткор кўпроқ ижод этадиган жанрнинг таъсири кучли бўлади ва тахаллус вазифасини бажарадиган сўз ўрнида ишлатилади. Масалан, Алишер Навоий «Мажолис»да Мавлоно

⁶⁶ Ўзбек адабиёти. Хрестоматия, 3-том, Тошкент, 1959, 25-бет.

⁶⁷ Мулла Паноҳ Воқиф. Танланган шеърлар. Тошкент, 1969, 26-бет.

Муҳаммад Муаммой ҳақида маълумот беради. Адабиёт тарихида бундан ҳам бошқа Муаммой ва Мувашшаҳий таҳаллусли шоирлар учрайди.

Умуман, ёзувчи ва шоирлар ўз адабий таҳаллусларини қуйидаги принцип асосида танлаганлар:

1. Ижодий меҳнат эвазига берилган унвон туфайли пайдо бўлган таҳаллуслар (Масалан, Юсуф хос Ҳожиб).

2. Туғилган жойга — Она Ватанга бўлган чексиз меҳр-садоқат рамзи сифатида қабул қилинган таҳаллуслар — (Абу Абдулло Рудакий, Абдурахмон Жомий, Исмаил Бухорий, Бадриддин Чочий, Мавлоно Убаҳий).

3. Ижодкорларнинг касбу корлари таъсирида танланган таҳаллуслар (Умар Хайём, Мулло Қурбон Хиромий, Мавлоно Саккокий ва ҳоказолар).

4. Санъаткорларнинг ижтимоий келиб чиқиши, моддий турмуш даражаси ва ўзи мансуб бўлган табақага боғлиқ тарзда танланган таҳаллуслар (Муҳаммад Хоксор, Дарвеш Деҳакий, Мавлоно Хокий, Туробий, Бухорий, Амирий, Вазир ва бошқалар).

5. Шоирларнинг характери, тақдири, майли, руҳий ҳолати, кайфияти ҳисобга олинган ҳолда юзага келган таҳаллуслар (Бобо Савдой, Мавлоно Жунуний, Бобораҳим Машраб, Муҳаммад Шариф Гулханий, Махмур, Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқат).

6. Ном — таҳаллуслар (Муҳаммад Солиҳ, Мавлоно Мўминий).

7. Рамзий таҳаллуслар (Алишер Навоий, Шайхим Суҳайлий, Мавлоно Шамсий, Бадриддин Ҳилолий, Заҳриддин Бобир, Мавлоно Наргисий).

8. Буюк устодларнинг маслаҳати ва амир-амалдорларнинг кўрсатмаси билан қабул қилинган таҳаллуслар (Масалан, Мужрим — Обид, Мавлоно Замоний).

Бир шоирга бир неча таҳаллус

Шарқ халқлари адабиёти тарихида бир ижодкорнинг бир неча таҳаллус остида қалам тебратгани кенг тарқалган анъаналардан бири ҳисобланади. Утмиш адабиётининг гувоҳлик беришича, айрим таҳаллуслар баъзи сабабларга кўра, тез-тез алмаштирилиб, янгиланиб турилади. Юқорида Бобо Савдой таҳаллусли шоир хусусида мулоҳаза юритиб, у дастлаб «Ховарий» номи остида, кейинчалик асаб касалига учраганидан сўнг «Савдой»

деган «уйдирма ном» олганлиги хусусида бахс юритган эдик.

Бошқа ҳолатларда эса тахаллуслар алмашинувига шоирнинг эстетик позициясида, идеалида пайдо бўлган ўзгаришлар асосий сабаб бўлган. Айрим вақтларда эса мансабдор шахсларнинг талаби, топшириғи (Мужрим — Обид), таъқибининг кучайиши, бир хил тахаллусдаги шоирларнинг маълум бўлиши, ижодий изланишлар пайтида танланган тахаллус, улғайган, тажриба пайдо қилган пайтда табиатга мос тушмай қолиши каби сабабларга кўра содир бўлади. Мисолларга мурожаат қилайлик. Алишер Навоий «Мажолисуннафоис»да бир неча тахаллус остида ижод қилган шоирлар ҳақида маълумот беради. Шулардан бирини келтирамиз: «Мавлоно Яҳъё Себак — Хуросон мулкининг рангин фозили эрди, кўп улум ва фунунда моҳир эрди. Саноъ ва арузда барча эл ани мусаллам тутарлар эрди. Анинг табъи диққатини ҳар киши билай деса «Шабистони хаёл» деган китобини кўрсун. Аввал **Туффоҳий** тахаллус қилур эрди. Сўнгра **Фаттоҳий** ҳам тахаллус қилди. Аммо **Хуморий** ва **Асрорий** ҳам тахаллус қилибдур. «Фаттоҳий» тахаллуси билан бу матлаъ анингдурким:

Эй ки даври лола соғар холи аз май мекунӣ,
Рафт умр, ин доғи ҳасратро даво кай мекунӣ.

(М а з м у н и: Лола даврида пиёлани майдан холи қиласан, умр ўтди, бу ҳасрат доғига қачон даво қиласан?) ва «Асрорий» тахаллуси билан Хожа Ҳофиз татаббуида бу байт анингдурким:

Арраи барги канаб, эй бангиён, з-он тез шуд,
То бурад беҳи ниҳоли ақли имони шумо...»⁶⁸

(М а з м у н и: Эй бангилар, наша баргининг арраси (қирраси) сизнинг ақл ва имонингиз кўчатининг томирини кесмоқ учун ўткирлашгандир).

Алишер Навоийнинг гувоҳлик беришича, Мавлоно Яҳъё Себак «Туффоҳий», «Фаттоҳий», «Асрорий», «Хуморий» ва жойига нисбатан «Нишопурий»ни қўшиб, олти тахаллус остида асарлар яратган. Алишер Навоий тазкирасида Мавлоно Яҳъё Себақдан бошқа бирон ижодкорнинг шунча кўп тахаллус билан ижод этганлиги ҳақида маълумот учрамайди. Бироқ иккита тахаллус билан қалам тебратган ижодкорлар анчагина топилди.

⁶⁸ Алишер Навоий. 12-том, 15—16-бетлар.

Шоир Мавлоно Замоний хусусида мулоҳаза юритиб, «Мавлоно Муҳаммад Омилийнинг ўғлидурким, иккинчи мажлисда оти мазкур бўлди, «Вафой» тахаллус қилур эрди. Фақир (Навойнинг ўзи) илтимоси била «Замоний»га тағйир берди. Икки жиҳатдан: бир жиҳат буким, Султон Бадиуззамон Мирзо мулозим и эрди, «Замоний» — тахаллусининг муносабати анга кўп бор эрди. Яна бир жиҳат буким, Аҳмад Ҳожибек «Вафой» тахаллус қилур ва шеъри машҳурдир ва девони ҳам бор. Муносиб эрмас эрдиким, улуғ кишига бежиҳат тахаллусда шерик бўлмай»⁶⁹. Бу парча икки жиҳатдан эътиборга лойиқ. Бири, Мавлоно Замонийнинг икки тахаллус остида қалам тебратгани масаласи бўлса, иккинчиси, тахаллусни ўзгартиришга сабаб бўладиган зарурат масаласидир. Кўп тахаллуслилик масаласи фақат шу икки шоирга хос эмас. Аксинча, бу масалада фактлар кўпдир. Алишернинг «Навой», «Фоний»; Мужрим Обиднинг «Мужрим» ва «Обид»; Муҳаммад Шарифнинг «Гулханий» ва «Журъат», Моҳларойимнинг «Нодира», «Қомила», «Макнуна»; Устод Садриддин Саидмурод ўғлининг «Сифлий», «Муҳтожий», «Жунуний», «Айний» каби тахаллус остида ижод этганликлари бу традициянинг асрлар давомида яшаб келаётганлигидан гувоҳлик беради.

Совет ҳокимияти йилларида, айниқса, 20—30-йилларда кўп тахаллуслилик авж олган. Давр тақозоси туфайли айрим ижодкорлар ўнлаб тахаллуслар остида ўз асарларини матбуот саҳифаларида эълон қилганлар. Бу ақидани тасдиқловчи мисоллар юқорида қайд қилиб ўтилди. Аммо бу ўринда даъвони асослаш мақсадида биргина мисол билан чекланиш мумкин. 1892—1960 йилларда яшаб ижод этган Шамсиддин Шарофиддинов — Хуршид ўзбек халқи маданияти тарихида муносиб ўрин эгаллаган. Унинг ижоди Улуғ Октябрь социалистик революциясидан аввал бошланган. Хуршид ўзига замондош бўлган Муқимий, Фурқат, Завқий, Камий, Ҳамза каби шоирлар сингари ишқий асарлар яратган ва шеъринг жанрида қаламини синовдан ўтказган. Революция арафаси ва ундан кейинги йилларда эса ўзбек саҳнасининг жонкуярларидан бири сифатида актив фаолият кўрсатган. У Фирдавсий ва Алишер Навой поэмалари сюжети асосида «Сиёвуш», «Фарҳод ва Ширин», «Лайли

⁶⁹ Алишер Навоий. 12-том, 28-бет.

ва Мажнун» каби саҳна асарларини ҳамда Тошкент меҳнаткашларининг хонлар зулмига қарши кўтарган кўзғолонини акс эттирган «Ойбону» номли музыкали драмани яратган. Шунингдек, қатор ишқий, ҳажвий, сатирик асарлар унинг қаламига мансуб. Шамсиддин Шарафиддинов бу асарларини йигирмадан зиёд таҳаллус остида эълон қилган. Жумладан, адабиётшунос Баҳриддин Насриддинов адибнинг 27 дан ортиқ таҳаллуси борлигини қайд этади. Булар қуйидагилардир: Шукрий, Дони, Шарафзода Тошкандий, Шарифзода Тошкандий, Шарафзода, Хуршид, Тажанг, Ужар, Чаён, Индамас, Инжиқ, Шукрий-Шараф, Чаёнбой, Шоҳидий, Алои-Шоший, Шамс-Шоший, Алои-Шукрий, Алоий-Тошкандий, Шукрий-Тошкандий, Шамсиддин-Шараф, Дилхаста Шукрий-Шараф, Фақир Шамсиддин-Шараф, Ман, Фақир Шамс-Тошкандий ва бошқалар⁷⁰. Ана шу анъананинг ҳозирги вақтда эрк ва озодлик, миллий мустақиллик учун курашаётган мамлакатларда давом этаётганлигини аввалги бобларда айтиб ўтган эдик. Бироқ классик адабиёт билан шуғулланувчи мутахассислар масаланинг ана шу томонига эътибор беришлари лозим. Чунки ҳамма тазкиранавислар ҳам Алишер Навоий сингари ҳар бир шоирнинг ижодида юз берган ўзгаришларни, хусусан, таҳаллус масаласига аҳамият бермаган тазкиранавислар бир шоирни икки ё уч мустақил ижодкор сифатида ўрганади.

Бир неча шоирга бир таҳаллус

Бир неча шоирнинг бир таҳаллус остида қалам тебратиш ҳодисаси анчагина кенг оммалашган анъана саналади. Сўзсиз ҳеч бир воқеа-ҳодиса сабабсиз юз бермайди. Айни пайтда бир қанча қаламкашларнинг бир сўзни таҳаллус сифатида қўллашига ўзига хос сабаблар бўлиши табиий. Фикримизча, бунинг сабаби бир неча шоирнинг бир-биридан беҳабар қалам тебратишидир. Масалан, ўтмишда Бухоронинг Қорақўл районида яшаб ижод этган шоир Тошкент ёхуд Фарғонада ижод этаётган қаламкашдан қандай хабар олиши мумкин? Ҳатто

⁷⁰ Қарангиз Хуршид. Танланган асарлар. Тошкент, 1967, 5—13-бетлар; Б. Насриддинов. Хуршид. Тошкент, 1975, 206—214-бетлар.

бу гапни Бухоро амирлиги территориясининг қарама-қарши томонига (географик ўрни нуқтаи назаридан) жойлашган районларидаги таъаб аҳли хусусида ҳам айтса бўлади. У ёки бу асрда маълум мамлакатда биргина тазкира бунёдга келганки, ундан баҳраманд бўлиш ҳаммага ҳам насиб бўлмаган. Масалан, Алишер Навоий яшаб ижод этган XV аср иккита тазкирани — Давлатшоҳ ибн Бахтшоҳи Самарқандийнинг «Тазкиратуш-шуаро»си ва Алишер Навоийнинг «Мажолисун-нафоис»ини билади. Абдураҳмон Жомий «Баҳористон»ининг еттинчи равзаси ҳам тазкира характерида. Бу уч асар ҳам Мовароуннаҳр Хуросондай катта территориядаги ижодкорларнинг барчасини қамраб олиш имконига эга эмас эди. Мана бир мисол, Алишер Навоий «Мажолисун-нафоис»да Хўжа Исмат Бухорий, Хаёлий Бухорий, Қавсарий Бухорий, Сайфий Бухорий каби бухоролик шоир ҳақида маълумот беради. Бундан бир асрда Бухорода тўртта шоир етишибди, деган фикрга келиш нотўғри. Бу даврда ўнлаб ижодкорлар етишганлиги шак-шубҳасиз. Аммо улар Алишер Навоий эътиборидан четда қолган бўлиши керак. Уларнинг асарлари тарих тақозоси, жангу жадаллар, чет эл босқинчиларининг мислсиз ҳужумлари, тожтахт учун олиб борилган курашлар туфайли йўқ бўлиб кетган.

Тонг отаётган пайтдаги ажиб манзара, беғубор ҳаво, назокат ва кўрк жуда кўпчилик ижодкорларни мафтун этган. Улар тонг палласидаги дилбарлик ва дилкашликни ўз шеърларида орзу қилишган ва шунга кўра «Субҳий» тахаллусини ўзига тахаллус қилиб олишган. «Мажолисун-нафоис»нинг 90-бетида шулардан бири хусусида Навоий шундай ёзади: «Мавлоно Субҳий — Ўба навоҳисида Гуён чашмасида бўлур. Шеърда хили чошниси бор. Бу матлаъ анингдурким:

Моҳи ман, имшаб ба нури хеш ин кошонаро,
Соз равшан, варна оташ мезанам ин хоңаро».

(М а з м у н и: Эй ой юзлигим, бу кеча ўз нуринг билан бу кошонани равшан қил, бўлмаса, бу уйга ўт қўйиб юбораман). Субҳий тахаллуси билан XIX асрнинг охи-

⁷² Мадгазиев Муҳаммаджан. Роджи Маргилани и его поэтическое мастерство, автореферат кандидатской диссертации, Самарканд, 1973, с. 6.

рида туғилиб, 1940 йилда Бухорода вафот этган Иброҳим Халилов ҳам қалам тебратган.

Навоий тахаллусида Алишер Навоийдан бошқа бир қатор ижодкорлар ҳам қалам тебратган. Масалан, Мулло Навоий Хуросоний (XVI), Бобосултон Навоий (қумлик), Мулло Шамсуддин Муҳаммад Навоий (Кошоний), Мирмуҳаммад Шариф Навоий (Карбалоий), Пирзода Навоий (Сабзаворий), Мирзо Муҳаммад Тақий Навоий ва бошқалар. Умуман, Навоий тахаллуси остида ижод этган шоирлар ўн бештадан ошади⁷¹.

Адабиёт тарихи, Абу Али ибн Синога замондош бўлган Абулхусайн Суҳайлий, табрезлик Мирзо Аҳмад Суҳайлий, Абдурахмон Суҳайлий, Алишер Навоийнинг замондоши ва дўсти Шайх Аҳмад Суҳайлий ва тожик совет адабиётининг кўзга кўринган вакили Жавҳаризода Суҳайлийларни билади.

Адабиётшунос Муҳаммаджон Мадғозиев эса ўзининг қатор илмий тадқиқотларида Рожий тахаллуси остида ўндан ортиқ шоир қалам тебратганини маълум қилади. Булар: Ҳоди Мирзо Абулҳасан Рожий (Озар шоири, 1696—1752), Буман Али Рожий, Муҳаммад Юсуф ибн Хўжамберди Рожий Хоразмий, Идрис Махдум ибн Набирахўжа Рожий Бухорий, Сулаймонқул ибн Усто Суяرقул Рожий Хўқандий, Мирзо Юнус Рожий Шаҳрисабзий, Насриддин Рожий, Фахриддин Мирзо Рожий Самарқандий, Аҳмади Рожий ва Мулло Тоҳир Рожий Марғилонийлардир⁷². Кўринадики, айрим тахаллуслар остида ўнлаб, ҳатто ундан ҳам кўпроқ ижодкорлар қалам тебратишган. Бу ҳол, албатта, чалкашликларга олиб келади.

Шарқ халқлари адабиётидаги кўп тахаллуслилик ҳодисаси адабиёт тарихи билан шуғулланувчиларни ҳаминша «юз ўлчаб бир кесиш» қабилида иш туттишларини тақозо этади.

⁷¹ Исҳоқов Ё. Алишер Навоий ва Навоий тахаллусли шоирлар. «Ўзбек тили ва адабиёти» журналі, 1968, 3-сон, 76—79-бетлар.